

అప్పకవీయం

(తృతీయాశ్వాసం)

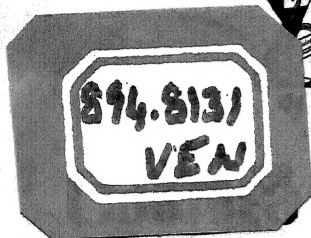
వళి, ప్రాస ప్రకరణములు

:- వ్యాఖ్యాత :-

‘భాషాప్రవీణ’

డా॥ శ్రీబులుసు వేంకట సత్యనారాయణమూర్తి

ఎం.ఏ. ఎం.ఫిల్, పిహెచ్.డి

పబ్లికేషన్స్

మెయిన్రోడ్ - రాజమండ్రి - 1.

అ ప్ప క వీ యం

(తృతీయాశ్వాసం)

— వళి, ప్రాస ప్రకరణాలు —

వ్యాఖ్యాత :

“భాషా ప్రవీణ”

డా. శ్రీ బులుసు వేంకట సత్యనారాయణమూర్తి

ఎం. ఏ. ఎం. ఫిల్. పి. హెచ్. డి.

ఆంధ్రోపన్యాసకులు, శ్రీ గౌతమీ విద్యాపీఠం, రాజమండ్రి.

© 73444

రోహి పబ్లికేషన్స్

మెయిన్ రోడ్, రాజమండ్రి-1

అ ప్న క వీ యం

(తృతీయాశ్వాసం)

— వ్యాఖ్యాత :- డా. బిలుసు వేంకట సత్యనారాయణమూర్తి
ఎం. ఏ., పి. హెచ్. డి.

© సర్వహక్కులు ప్రకాశకులవి.

ప్రథమ ముద్రణ :

నవంబర్ - 1998

వెల : రూ. 40/-

ముద్రణ :

చంకీకృష్ణ ప్రింట్స్

విజయవాడ-2

ప్రకాశకులు :

ఫోన్ : 73444

రో హి టి పబ్లికేషన్స్

మెయిన్ రోడ్

రాజమండ్రి - 1.

భాషాప్రవీణ - సాహిత్య విద్యాప్రవీణ

రాష్ట్ర భాషా ప్రవీణ

కంభంపాటి వెంకట సోమయాజులు

M.A. (తెలుగు); M.A. (సంస్కృతము); Ph.D.

ఆ ము ఖ ము

పదనము నుండి పద్యమును--గణ, యతి, ప్రాసనియమములు వేరు నటచుచున్నవి. ఇతర భాషల కంటే తెలుగునకు ప్రత్యేక గౌరవము కల్గించినవి-యతిప్రాస నియమములు. యతిప్రాస విశేషములను దెల్పిన తెలుగు లాక్షణిక గ్రంథములలో "అప్పకవీణము"నకు ప్రముఖ ప్రచారము గలదు.

'ఆంధ్ర శబ్ద చింతామణి'కి పద్యరూప వ్యాఖ్యాన గ్రంథముగా ప్రారంభింపబడిననూ, అప్పకవీయమునకు లాక్షణిక గ్రంథము (ఛందో గ్రంథము) గానే గుర్తింపు లభించినది. ఇందలి తృతీయాశ్వాసమున, యతిప్రాసల విషయమై అప్పకవి ప్రదర్శించిన విశ్వరూపమే అందులకు కారణము. పూర్వ లాక్షణికులు చెప్పిన యతిప్రాస విశేషములను అప్పకవి పరిశీలించినాడు. ఇతర లాక్షణికులు ఎవ్వరును చెప్పనన్ని యతిప్రాస భేదములను చెప్పినాడు. తాను చెప్పిన లక్షణములకు స్వీయోదాహరణములతోబాటుగ, పెక్కు మహా విప్రయోగములను ప్రదర్శించినాడు. పూర్వకవిప్రయోగములు నుసువిశితముగా పరిశోధించుటలో అప్పకవి చూపిన శ్రద్ధ, పడిన శ్రమ ఆదర్శముగా గ్రహింపదగినది. అంతేకాదు. పూర్వకవిప్రయోగములను ఉదాహరించి తన లక్షణములకు అప్పకవి ప్రామాణికత్వమును సంపాదించి యత్నించినాడు.

కాకునూరి అప్పకవిని ఒక్క విషయమున ఆక్షేపింప నవకాళమున్నట్లు తోచును. అదేమన — ప్రాసయతిని యతిభేదములలో నొకటిగా చెప్పి, ప్రాస ప్రకరణమున స్వీయోదాహరణములందు ప్రాసలకు గాక ప్రాసయతులకు ఉదాహరణల విచ్చుట—(ప్రాసోదాహరణముల విచ్చుట సముచితము.) అయినను ఇది అప్పకవి ప్రళస్తిని క్రించువఱకు నది ఎంత మాత్రము కాజోడు.

అప్పకవీయ తృతీయాశ్వాసమునకు రెండు టీకలు ప్రసిద్ధములు గలవు. 1) ద్వితీయ రామకృష్ణగారిది (వివరణము) 2) రావూరి దొర స్వామి శర్మగారిది (భావ ప్రకాశిక) విషయ విస్తృతి విరాజనములై విద్యార్థుల స్థాయికి మించియున్నవి. అట్టివి పండిత పరిశోధకోద్దిష్టము లనవచ్చును. పరీక్షార్థులకు అంతగా నుపయోగపడునవియే ?

వివిధ తరగతులకు పాఠ్యాంశముగా నున్న అప్పకవీయము తృతీయాశ్వాసమునకు నుబోధకమగు లఘుటీక అవశ్యకమయి యున్నది. అట్టి ప్రయోజనమును నెఱవేర్చుటకు విశ్రులు Dr. B. V. S. మూర్తిగారు ప్రయత్నించిరి. రోహిణి పబ్లికేషన్సు అధినేత శ్రీ P. అప్పారావుగారు శ్రీ మూర్తిగారిని ప్రోత్సహించిరి.

ఇదివరలో చంద్రాలోకమునకు Dr. B.V.S. మూర్తిగారి చేతనే టీక వ్రాయించి శ్రీ పి. అప్పారావుగారు ప్రచురించిరి. సాధారణముగా ప్రచురణకర్తలు-నవలలు, నాటకములు మొదలగు వానిని ముద్రించి విక్రయించుట యందు చూపునంతటి శ్రద్ధను ప్రాచీన ప్రామాణిక గ్రంథములందంతగా చూపరు—అని లోకమున ఒక ప్రచారము గలదు. కాని శ్రీ రోహిణి పబ్లికేషన్స్ వారు యథాశక్తిగా ప్రాచీన ప్రామాణిక గ్రంథములను ప్రచురించుట ఎంతయో ఆహ్వానింపదగినది. ప్రళంసనీయము కూడ.

Dr. బులుసు వెంకట సత్యనారాయణమూర్తి (B.V.S. మూర్తి) గారు సంస్కృతాంధ్ర కర్ణాటాది భాషాకోవిదులు. బహుగ్రంథకర్తలు. నిరంతర పరిశోధకులు, లబ్ధప్రతిష్ఠులు. 25 సం॥ముల పైబడి బోధనానుభవము గడించి నేటి విద్యార్థుల మానసిక స్థాయిని నక్రమ రీతిలో అవగాహన మొనర్చుకొని అధ్యానాతిరిక్తముగా గ్రంథకర్తృ హృదయము నావిష్కరించుటలో సిద్ధహస్తులు. వీరి టీకతోకూడిన యీ గ్రంథము సరీక్షార్థులకు అత్యంతోపకారి.

ఇంకను ఇట్టి అరుదైన-ప్రాచీన ప్రామాణిక గ్రంథములను-జనసామాన్యమునకు అందుబాటులోనికి దెచ్చుటకు మిత్రులు Dr. మూర్తి గార్ని శ్రీ పి. అప్పారావుగార్ని 'జగతః పితరు'లగు పార్వతీ పరమేశ్వరులు సర్వధా సర్వశక్తియుక్తులను ఆయురారోగ్య భాగ్యములను ప్రసాదింతురుగాక !

రాజమండ్రి
8-8-96

కంభంపాటి వెంకట సోమయాజులు

మూం దు మాట

ఒక మంచి పని చేయాలంటే ధైర్యం, సాహసం కావాలి మంచి పని చేయాలనే తలంపు చాలామందికి ఉండవు. చేసే ధైర్యం, సాహసం కొందరికే ఉంటుంది. అలాంటి వ్యక్తి రోహిణి పబ్లికేషన్స్, అస్సారావు గారు. ఆయన కొన్ని ఆపురూప గ్రంథాలని తిరిగి ముద్రించి ఆంధ్ర సాహిత్య లోకానికి అందించాలనుకున్నారు. కేవలం ధనపేక్షతోను, లాభాపేక్షతోను కాకుండా సాహిత్య సేవనమే లక్ష్యంగా కొన్ని గ్రంథాలని వీరు ఇప్పటికే ముద్రించడం జరిగింది. ఇప్పుడు అప్పకవీయం (తృతీయాశ్వాసం) బాల బాలికలకు సులభంగా అర్థమయ్యేరీతిలో సంగ్రహవ్యాఖ్యతో ముద్రించాలని వారి ప్రయత్నం. సాహిత్య విద్యార్థులకు ఉపయోక్తమైన ఈ గ్రంథం నేడు అనువలభ్యం. ఏవో పాత పుస్తకాలతో విద్యార్థులు కాలక్షేపం చేసుకుంటున్నారు. మార్కెట్టులో ఈ పుస్తకం లభింపకపోవడం, సాహిత్యాభిలాషుల అభ్యర్థనం ఈ గ్రంథ ముద్రణ ప్రయత్నానికి కారణాలనుకుంటాను.

రోహిణి పబ్లికేషన్స్ వారు నాతో విషయాన్ని ప్రస్తావించి సంగ్రహ వ్యాఖ్య నొకటి వ్రాసి యిమ్మని అర్పించేరు. ఇతఃపూర్వము నేను వారికి చంద్రాలోకము శతలంకార వ్యాఖ్యను రచించి ఇవ్వడం జరిగింది. నేను వారితో ఎందరో మహానుభావులు ఇంతకు పూర్వమే చక్కని వ్యాఖ్యానాలు రచించి ముద్రించేరు గదా! మరలవిదేరి? అన్నాను. గ్రంథ రచనలోను పఠన-పాఠశాల్లోను మీకు గల విశేష అనుభవంతో విద్యార్థుల కనుకూల

మైన రీతిని, సులభగ్రహ్యంగా సంగ్రహ వ్యాఖ్య నొకటి వ్రాసి యిమ్మని వారు ప్రార్థించేరు. ఏ గతి రచించినా పూర్వకృతులముందిది అల్పము, స్వల్పమే అవుతుంది. అయిన నేల చేపట్టితినందురా? రోహిణి పల్లికేషన్స్ వారి సహృదయత నాచే ఈ పని చేస్తాననిపించింది.

లక్షణ గ్రంథాల్లో అప్పకవీయం చాలా ప్రఖ్యాతమైన గ్రంథం. దానిని రచించినవాడు కాకునూరి అప్పకవి. అప్పకవి 17 వ శతాబ్దానికి చెందిన వాడు. తన గ్రంథం ఆంధ్ర శబ్ద చింతామణికి తెనిగింపని అప్పకవి పీఠికలో చెప్పుకున్నాడు. ఇందులో ఐదు పరిచ్ఛేదాలున్నాయి. పూర్తిగ్రంథాన్ని అప్పకవి రచించినట్లు కనబడదు. సంజ్ఞా, నంది పరిచ్ఛేదాలు మాత్రమే అనువదించబడ్డాయి.

సంజ్ఞా పరిచ్ఛేదంలో “అద్యోవళిః, ద్వితీయో వర్ణః ప్రాసః” అనే ఒక శ్లోక భాగం గ్రహించి అప్పకవి యతిప్రాస భేద వివరణతో తృతీయాశ్వాసాన్ని రచించేడు. అప్పకవి దీన్ని వ్యాకరణ శాస్త్ర గ్రంథ మన్నా లోకంలో దీనికి చందోగ్రంథంగానే ప్రసిద్ధి. యతి, ప్రాసలను గురించి ఇంత వివరంగా, స్పష్టంగా, లక్ష్య లక్షణ సమన్వితంగా చెప్ప బడిన గ్రంథం తెనుగులో పేరొకటి కనబడదు. అప్పకవి చాల పరిశోధించి తనకి ముందున్న లక్షణ గ్రంథాల సారాన్నంతటిని ఇందులోనే బంధించేడు. అప్పకవి ఈ ఆశ్వాసంలో 41 యతి భేదాల్ని, 17 ప్రాస భేదాల్ని పేర్కొన్నాడు. సంస్కృతంలో వళి, ప్రాసలు లేవు. తెనుగు భాష కివి విశిష్టాలంకారాలు.

విద్యార్థులకి సులభంగా అర్థమవడిమే లక్ష్యంగా ఈ సంగ్రహ వ్యాఖ్య ప్రారంభించేను. వివాదాల జోలికి పోకుండా విద్యార్థుల ప్రయో

జనమే ప్రధానాంశంగా గ్రహించేను. ఇందుకు పరిశీలించిన గ్రంథాలనేకము లైనా, విద్వాన్ రావురి దొరస్వామి శర్మగారిని తప్పక స్మరించాలి.

ఆయన “అప్పకవీయ భావ ప్రకాశిక” పాఠ ప్రవచనం చేసే అధ్యాపకుల కరదీపిక.

వశి ప్రాసల పరిచయం విద్యార్థులకి సులభంగా జరగాలనేదే ప్రధానం గాబట్టి ఈ సంగ్రహ వ్యాఖ్యలో దురవగాహములైన అంశాలేవైనా ఉంటే అవి నా దోషాలుగానే గ్రహిస్తాను. వానిని తెలిపి మలిముద్రణలో సవరింప చేయడం విజ్ఞులు తమ బాధ్యతగా చేకొన ప్రార్థన. సహృదయులకి నదా కృతజ్ఞుణ్ణి. కోరిన వెంటనే అముఖము వ్రాసి యిచ్చిన మంచి మిత్రులు శ్రీ కె. వి. సోమయాజులు గారికి అభివాదములు. ఆంధ్ర పాఠకుల ఆదరాభిమానాలే నాకు అఖండ సంపదలుగా భావిస్తానని మనవి చేస్తూ —

వ్యాఖ్యాత.

అ ప్ప క వీ యం

(తృతీయాశ్వాసం)

శ్రీశైల భ్రమరాంబా

ధీశేశానీ విదిజ్ఞ హీతల విలన

త్కాశీ నమ తంగడనగ

రీ శమనాశా నివేశ ! రిపు జననాశా !

1

శ్రీశైల భ్రమరాంబాధీకుడైన మల్లికార్జునస్వామి ఆలయమునకు ఈశాన్య దిక్కున విలసిల్లుచున్న కాశీక్షేత్రముతో నమానమైన తంగేడు సీమ లో దక్షిణదిక్కున కామెపల్లి గ్రామమున వెలసియున్న శత్రుజననాశకుడ వైన ఓ గోపాలస్వామీ!

(అప్పకవి ఈ గ్రంథమును కామెపల్లి గ్రామమునందలి గోపాల స్వామికి అంకితమిచ్చెను.)

క. అవధారు శబ్దశాసనుఁ

డవనిఁ గలియుగమున కాది నారాజమహేం

ద్రవరంబునఁ జెప్పిన యాం

ధ్ర వచోవ్యాకరణ సూత్రతతిఁ దెనుఁగింతున్

2

ఓ గోపాలస్వామీ! అవధరింపుము. కలియుగ ప్రారంభమున (సాహ్యతపుతోలిదశకు సూదకము) శబ్దశాసన బిరుదాంచితుడైన నన్నయ్య భట్టారకుడు భూమండలమున ఆ రాజమహేంద్రవర నగరమున నుండి చెప్పిన ఆంధ్ర శబ్ద చింతామణి వ్యాకరణ సూత్రములను తెలిగించెదను.

(నన్నయ భారతముతో బాటు ఆంధ్ర శబ్ద చింతామణి కూడా రచించెను.)

త. ఇమ్ముగ వర్ణపరిచ్ఛే
 దమ్మునఁ జెప్పంగఁబడియెఁ దగ నేక శ్లో
 కమ్మున ముఖ్యవళి శ్రా
 నమ్ములు సంక్షేపములుగ సామజవరదా !

3

అంద్ర కర్ణ చింతామణియందు సంక్షేప పరిచ్ఛేదమునకు చివర ఒకే ఒక అర్థాశ్లోకమున యతిప్రాసముల గూర్చి సంగ్రహముగ చెప్పబడినవి.

చింతామణి సూత్రం :

అద్యోవళిర్ద్వితీయో వర్ణః శ్రాసోఽత్ర పాదపాదేషు
 స్వస్వచరణేషు పూర్వప్రాసస్సర్వేషుచైకవీవస్యాత్
 వ. ఈశ్లోకం బొక్కటి యొక సూత్రంబయ్యె నది యెల్ల నిందు
 వివరిచెద.

4

తెనుగు పద్యములందు ప్రతిపాదము తొలి అక్షరము వళిఅని, రెండవ అక్షరము ప్రాసము అని చెప్పబడును. పద్యపాదములన్నింటి యందును పాసాక్షర మొక్కటిగనే యుండవలెను.

(అంద్రకర్ణ చింతామణిలో ఇట్లు సంక్షేపముగా ఒకే ఒక శ్లోకమున పుట్టిన సూత్రము నాధారముగా చేసికొని తెలుగు ప్రబంధములలోని యోగములను పరిశీలించి అప్పకవి వళిప్రాస పరిచ్ఛేదమును తృతీయాక్షరమును విపులముగా రచించెను.)

యతి నిర్వచనము

చరణ చరణమున కావ్య

క్షరములు వళులయ్యె, నవియైక్రమ్ముఁ దత్త

చృరణములలోనఁ జెప్పిన

యిరవులఁ బొందింపవలయు నెల్లకృతుల లోన్ 5

పద్యమున ప్రతిపాదము తొలి అక్షరము వళి అగుచున్నది. ఆ తొలి అక్షరములే ఆయా పద్యపాదములలో పేర్కొనబడిన రీతిని ఆయా స్థానముల విలుపవలెను.

తే. విరతి, విశ్రాంతి, విశ్రామ, విశ్రమములు

శ్రాంతి, విరమణ, విరమ, విరామ, యతులు

ననఁగ నివి తొమ్మిదియు వళి కాఖ్యలయ్యె

భవ్యనక్తు ఫలాయామ్య భాగ గేహ ! 6

వళికి పర్యాయ పదములుగ తొమ్మిది చెప్పబడుచున్నవి. అవి విరతి, విశ్రాంతి, విశ్రామము, విశ్రమము, శ్రాంతి, విరమణము, విరమము, విరామము, యతి అనబడుచున్నవి.

(దీనిని ఐట్టి వళి అన్నను యతి అన్నను ఒక్కచే అవి తెలియవలెను. సంస్కృతమున యతిస్థానమున పదవిచ్ఛేదము సరిపోవుచున్నది. “శ్లోకేషు విశ్రమస్థానం పదచ్ఛేదం యతిం విదుః” అని కావ్యాదర్శము. తెలుగున అట్లు కాక విర్దేశింపబడిన యతిస్థానమున తొలి అక్షరముతో మైత్రిగల అక్షరమే ఉండవలయును. పదచ్ఛేదముండనక్కఱలేదు.)

క. భీమన పదిచెప్పె, ననం

తామాత్యుఁడు చేసె వెనుక యతు లిరువది నా

ల్లా మీఁదఁ గొండలు కవి

గ్రామణు లిరువదియునేడు గావించి రొగిన్ 7

వేములవాడ భీమకవి కవిజనాశ్రయమును చందమున 10 యతి భేదములను, అనంతామాత్యుడు చందోదర్పణమున 24 యతి భేదములను, ఆపైన కొందరు కవిశ్రేష్ఠులు 27 యతిభేదములను చెప్పిరి.

(చిత్రకవి పెద్దన లక్షణ సారసంగ్రహమున 27 యతి భేదములు చెప్పెను.)

ఆ. పూర్వకవుల లక్ష్యములు గూర్చి నత్కవి

జనము లవునటంచు నమ్మితింప

విశ్రమంబులేను విరచింతు నాలుగు

వదులఁమీఁద నొకటి విదితముగను

8

నత్కవిజనము అవునని నమ్మించునట్లు పూర్వకవుల లక్ష్యములను చూపుచు 41 యతి భేదములను నేను చెప్పబోవుచున్నాను.

అక్షర సామ్యమును బట్టి యతిమైత్రి ఏర్పడును. దీనికి ఈక్రిందివి కారణములనవచ్చును.

1. సారూప్య సంబంధము : నెవము-నెవము (వ-వ), జలధి-జడది (అ-ద), హరుషము-అరుసము (హ-అ).

2. స్థానసామ్యము : క ఖ గ ఘ — కంఠ్యములు
చ ఛ జ ఝ — తాలవ్యములు
ట ఠ డ ఢ — మూర్ధన్యములు
త థ ద ఢ — దంత్యములు
ప ఫ బ భ — ఓష్ఠ్యములు

3. తత్సమ తద్భవ సంబంధము : ప్రతిజ్ఞ-ప్రతిస (జ్ఞ-స), గుణము-గొనము (ణ-స), హంస-అంప (స-చ) దిశ-దెస (శ-స).

4. వ్యాకరణ సాధ్యమగు అగమాదేశసంబంధము: విషము+నవ్వు = విషపునవ్వు (ము-ప), వాడు+వలికెను = వాడువలికెను (వ-వ) వెం+అలు = వెలియాలు (అ-య).

యతి భేదములు

క. స్వరయతులు, వ్యంజనాక్షర

విరతు, లుభయవళులు, ప్రాస విశ్రాంతియు నా,

బరికింప నాల్గు తేజఃగుల

విరమణములు వఱలుచుండు విహగ తురంగా! 9

యతులు నాలుగు విధములు 1 స్వరయతులు, 2 వ్యంజనయతులు,

3 ఉభయ యతులు, 4 ప్రాసయతి.

I. స్వర వళులు

తే. రసను స్వరమైత్రివళులు, స్వరప్రధాన

వళులు, లుప్తవిసర్గక స్వరవళులును

ఋవళి, ఋత్వ సంబంధంబు, ఋత్వసామ్య,

వృద్ధులన స్వర వళులేడు విధములయ్యె 10

స్వరయతులేడు విధములు. 1, స్వరమైత్రివళి, 2 స్వరప్రధాన

వళి, 3 లుప్త విసర్గక స్వరవళి, 4 ఋవళి, 5 ఋత్వ సంబంధవళి,

6 ఋత్వసామ్యవళి, 7 వృద్ధి వళి.

I. స్వర మైత్రివళులు

తే. అద్వయమునకు వక్రతమ ద్వయంబు

నిద్వయమునకు ఋయుగంబు నెద్వయంబు

నుద్వయమునకు సంత్య వక్రద్వయంబుఁ

జెల్లు స్వరమైత్రివళులన శేషశయన 11

ఉద్విరామము

క. ఉరగ రాజశాయి ఊర్ధ్వవిప్ర పదాయి
 ఊర్జితోరు కీర్తి ఒడలి కార్తి
 ఒదవకుండఁ బ్రోచి ఓలిదానునిఁ గాచి
 చేరి కనక కశిపుఁ జీరితనగ

14

తొలి మూడు పాదములందును క్రమముగా ఉ-ఉలకు, ఊ-ఒలకు
 ఒ-ఓలకు యతిమైత్రి చెప్పబడినది.

2 స్వర ప్రధాన వకులు

క. తెలిసి పదాంత గతాక్షర

ములతోఁ బై శబ్దములకు మొదలఁ గలుగు న
 చ్చులు గూర్చిన సంధుల క

వ్వల స్వరములే నిలుచు నుభయవళులను దక్కన్ 15

ఈ యతి అచ్చందికి సంబంధించినది. సంధ్యక్షరమున పూర్వ పద
 స్వరములతో పరస్వరమునకేయతి చెల్లును. ఉభయ వశులందు మాత్రము
 పరస్వరముతో కూడిన పూర్వహల్లునకు యతి కూర్చవచ్చును. అది ఉభయ
 వశులందు చెప్పబడును.

తే. అతుల గుణధామ భాను వంశాబ్ధిసోమ

ఇనతనూభవమిత్ర లంకేశ శైత్ర

ఉరుగణకలాప శకలీ కృతోగ్రచాప

నాఁగ నిట్లు స్వరప్రధాన వళులొప్పు

16

తొలి మూడు పాదములందును అ, ఇ, ఉలకు లక్ష్యములీయ బడు
 చున్నవి.

అ కారమునకు వంశ+ అబ్బిలోని పరస్వరము అకారమునకు
ఇ " లంకా+ఈశలోని " ఈకారమునకు
ఉ " శకలీకృత+ఉగ్రలోని " ఉకారమునకు
యతిమైత్రి కూర్చబడినది.)

(లంకా+ఈశ యనుచో పూర్వస్వరమగు అకారమునకు ఇకారముతో యతి మైత్రి చెల్లదు.

3. లుప్త విసర్గ స్వరవళులు

తే. దైవభాష నదంతసాంతముల మీఁద
న(అ)త్తుమొదలను గల శబ్దమతుకు వేళ
నమరు నోత్వంబునకుఁ జెల్లున(అ)యహలిపులు
జగతి లుప్తవిసర్గక స్వరవళులన

17

దేవ భాషయందు హ్రస్వ అకారము పూర్వమందు కలి సకారాంత పదములకు ('అన్' అంతములకు) హ్రస్వ అకారము పరమగుచో ఆ రెంటి స్థానమున 'ఓ'కారము వచ్చుచున్నది. (అన్+అ=ఓ) ఆ 'ఓ'కారమునకు 'అ య హ' లతో యతి మైత్రి చెల్లును.

అనగా ఇది ఓకారముతో కాక స్వరప్రధాన వళిలోవలె పరస్వరమగు అకారముతోనే యతి చెల్లుచున్నదని గ్రహింపవలెను. అకార-ఓకారములకు మైత్రిలేదుకదా !

(పదాంత విసర్గము సకారముగను, సకారము విసర్గముగను పలుకబడుచుండును)

తే. అంబుదశ్యామ తవకింకరోహమనగ
యామినీచరగర్వతమోరాయనగ
హరి సుతుండును నీవు నన్యోన్యమిత్రు
లయి వ్రవర్తింతు రనగ లక్ష్మంబులయ్యె

18

ఇందు తొలి మూడు పాదములందును

అకారమునకు (కింకరస్ + అహమ్) అకారమునకు

యకారమునకు (తమస్ + అర్క) అకారమునకు

హకారమునకు (అన్య + అన్య) అకారమునకు

యతి మైత్రి చెల్లినది.

(ఇట్లు అకారము గూఢముగానున్న ఓకారముతో యతి చెల్లుచుండుటచే అనంతామాత్యుడు దీనిని గూఢ స్వరయతి యని పేర్కొనెను.)

మడున్నందన శతకమునందు :

శా.కోపాటోపము కుప్పిగంతులు నిజా కుంతీభవచ్ఛౌర్య రే
ఖాపాండిత్యమయారె నీకును నమ స్కారంబు లంకాపురీ
పాపగ్రంథి కులాంగనా కుచతటి పైతాపతద్ద్రాహ బా
హోపాటచ్చర రామదాస! తవదా సోహమ్మరున్నందనా!

19

పై పద్యము నాల్గవ పాదమున హకారమునకు యతి స్థానమందలి (దాసః + అహమ్) అను విసర్గ సంధిపదమున పరస్వరమగు అకారముతో యతి చెల్లుచున్నది. పైకి ఓకారమే కనపడుచున్నది.

సుభద్రాపరిణయము నందు : (విజయ విలాసము) (1-114)

శా.తాసైరింప కపర్ణయుండగ భవ ద్దర్శంబునం దాల్చి తే
జోసవ్యున్ శరజన్ముగాంచి యలనీ హార క్షమా

భృతుకమా

రీ సాపత్న్యముగన్న మోహపుఁ బురం ద్రధీ

రత్నమున్నీవకా

వే సర్వజ్ఞున కేలనిన్నుఁ దలపై నెక్కించుకో జాహ్నుష!

20

పై పద్యము రెండవ పాదమున (తేజః+అసహ్య) అను సంధి పదమున పరస్వరమునకు యతిస్థానమునందలి హకారముతో యతి మైత్రి చెల్లినది.

ఉద్యోగ పర్యమునందు : (1-32)

ఉ. దైన్యము దక్కి దూత యుచి తంబుగఁ బొందు

స్పృహలుపాలు రా

జన్యవరుండు ధర్మజుఁడు సమ్మతి వేడెడు సన్నలోక సా
మాన్యవిధిం దగంగ గరి మంబున నిచ్చినఁ బుచ్చికొంద మ
నోన్య విరుద్ధభాషణము లాడినఁ దత్ఫలమారఁడందెడిన్ 21

పై పద్యము నాల్గవపాదమున (అన్య+అన్య) అను శబ్దములో పరస్వరమునకు యతిస్థానమునందలి (భాషణములు+అడిన) పరస్వరమగు హకారమునకు యతి మైత్రి చెల్లినది.

4. ఋషి

క. ఇత్యైత్వంబులఁ దొలగక

ఋత్వంబును ఋషి యనఁగ రేఫముతో మి

త్రత్వంబు నెఱపునట్టి మ

హత్వమొ యట్లయగుఁ గాదు లందున్నపుడున్

22

రిరీరేరిలకు ఋకారముతో యతిమైత్రి చెల్లును. అట్లే ఋకారము కకారాది హల్లులతో కూడియున్నను (కృ, బృ, తృ) రిరీ రేరిలతో మైత్రి చెల్లును.

(ఇచ్చట——కీడును అనుచో పాదాది ఇత్వమునకు యతిస్థానము నందలి కీలోవి ఈకారముతోయతిమైత్రిచెల్లదు. కాని ఋషి-త్వప్తి అనుచో కేవల ఋకారమునకు హల్లుమీది ఋకారముతో యతిమైత్రి చెల్లును. ఋకారము హల్లులతోకూడి యున్నప్పుడు హల్లునకు, అచ్చునకు కలిపి యతిమైత్రి కూర్పవలసి యుండ హల్లును విడచి ఋత్వము తోడనే ఋకారమునకు గాని, రేఫమునకుగాని మైత్రి గూర్చుట విశేషము.)

క. రతివల్లభ జనక విని

క్షీత కనక విలోచనాఖ్య ఋగ్వజురాది

శ్రుతిచయ గోచర వాహీ

కృత భేచర కుల లలామ తివు జనభీమా

23

పై పద్యము రెండవపాదమున తొలియక్షరము 'రి'కారమునకు, యతి స్థానమునందలి 'ఋ' కారమునకు మైత్రి కూర్పబడినది. అట్లే నాల్గవపాదమున తొలి యక్షరము 'కృ'లోని 'ఋ'కారమునకు యతిస్థానము నందలి 'రి'కారమునకు మైత్రి కూర్పబడినది.

సభాపర్వమునందు : (2-11)

సీ. ఋత్యజుండని విచారించి పూజించితే

ద్వైపాయనుండుండ ధర్మయుక్తి

24

పై పద్యము తొలి యక్షరము 'ఋ'కారమునకు యతిస్థానము నందలి 'రి'కారముతో మైత్రి కూర్పబడినది.

విజయ విలాసమునందు : (1-83)

ఉ. ఆణిమేటుంగు ముత్తైపుటా యారపు మ్రుగ్గులు
రత్నాదీపికా

శ్రేణులు ధూపవాసనలు వృద్ధనిరంతర

వాద్యఘోషముల్

రాణః బొనంగ్రబోలు మిగులం గనువిందొనరించు

నిత్యక

ల్యాణముః బచ్చతోరణము నై జనులందఱు

నుల్లసిల్లఁగాన్ 25

పై పద్యము రెండవపాదమున తొలియక్షరము శ్రేలోని 'రే'కును, యతిస్థానము నందలి 'హృ'లోని ఋకారమునకును (కాదులందున్న ఋకారము) మైత్రి కూర్చబడినది.

5 ఋత్వ సంబంధ వళులు

తే. సారిదిఁగాదులఁగల వట్ర సుదులకెల్ల
ఋత్వ మిత్రంబులగునచ్చు లెనయనైదుఁ
జెల్లు హయలును స్వరమైత్రిఁ జెందునపుడు
వేలయునివి ఋత్వసంబంధ వళులనంగ

26

కకారాది హల్లులపై నిలిచిన ఋకారమునకు ఋకారముతోను, దాని మిత్రములయిన ఇ, ఈ, ఋ, ఎ, ఏలతోను యతిమైత్రి చెల్లును. అట్లే ఇకారాదులతో కూడిన 'య, హలు' ఋకారముతో మైత్రిని పొందును. (యి, యీ, యృ, య్య, యే, యే—హి, హీ, హ్ని, హ్న, హే, హే-ఋకారముతో స్వరమైత్రిగల య, హిలు)

అ. ఇన తనూభవుండు వృషదశ్వ సుకునేసె,
 ఋభునదీసుతుండు కృష్ణునేసె,
 నేమి చెప్పనపుడు దృఢశక్తి శల్యుండు
 హీన బలునిజేసె వృష్టికులుని

27

పై పద్యమున ఇకారమునకు వృషలోని ఋకారమునకు,
 ఋకారమునకు కృష్ణులోని ఋకారమునకు,
 నేలోని ఏ కారమునకు దృఢలోని ఋకారమునకు,
 హీకారమునకు వృష్టిలోని ఋకారమునకు మైత్రి
 కూర్పబడినది.

జైమిని భారతమునందు : (2-109)

తే. తండ్రి తరమునఁ బెనిమిటి తరమునందు
 వీనమంతయుఁ బుణ్యంబు జేసి యెఱుంగ
 వార్ధకంబున నింకేల వట్టి తొడుసు
 కృష్ణు దర్శింపకున్న నా కేమి చిక్కు

28

పైపద్యము నాలుగవపాదమున కృలోని 'ఋ'కారమునకును,
 కేలోని (నాకు+ఏమి) ఏకారమునకును మైత్రి కూర్పబడినది.

మనుచరిత్రమునందు ; (1-57)

నీ. తీర్థ సంవాసులే తెంచినారని విన్న
 నెదురుగా నేఁగు దవ్వెంతయైన
 నేఁగి తత్పదముల కెఱుఁగి యింటికేఁ దెచ్చుఁ
 దెచ్చి నద్భక్తి నా తిథ్యమిచ్చు.

ఇచ్చి యిష్టాన్న సం తృప్తులఁగా జేయుఁ

జేసికూర్చున్నచో, జేరవచ్చు
వచ్చియిడ్డరఁగల్గు వనధి పర్వత సరి

తీర్థ మహాత్మ్యముల్ దెలియనడుగు

పై పద్యము మూడవపాదమున ఇకారమునకు, తృలోని ఋక
మునకు మైత్రి కూర్పబడినది.

నృసింహ పురాణమున : (2-30)

సీ. ఏదేవు లీలలై యెనఁగు జగంబులు

నృప్తిరక్షా సమా పేక్షఁబరఁగు

3

పై పద్యపాదమున నృలోని ఋకారమునకు, పేలో (అప+ఈక్ష
ఈకారమునకు యతి మైత్రి కూర్పబడినది.

అమృత మార్కండేయండు : (4-273)

హితులు భిషగ్గ్రహజ్ఞ బుధ బృంద కవీంద్ర పురోహితుల్

హితా

హితులు ధనార్జనాదిన్మప కృత్యనియుక్తులు వెండి కేవలా

హితులు దశాదశార్పితన మృద్ధరమాచరణేఘ్న లాట నా

హితమును నల్లైకాఁ జతుర వృత్తిఁ జరించుట నీతి టేనికిన్

31

పై పద్యమున నాలుగు పాదములందును 'హి' వర్ణమునకు, కాదు
లందున్న ఋకారముతో యతిమైత్రి కూర్పబడినది.

సుభద్రా పరిణయమునందు : (1-158)

తే. చెఱకు విలుకాని బారికి వెఱచినీడు

మఱుఁగుఁ జొచ్చితిఁ జేవట్టి మనువు నన్నుఁ

బ్రాణ దానంబు కన్నను వ్రతము గలదె

యెఱుగ వే ధర్మపరుడవు నృపకుమార

32

పై పద్యము నాలుగవ పాదమున 'యై' వర్ణమునకు 'న్య'లోని ఋకారముతో యతి కూర్చబడినది.

ఏడవల్లి పర్వతన్నచాటుధార :

మ.రణరంగంబున నీశితాసి యరి నో రంబూరిగై కొన్నదా

నణుమాత్రంబును నానిపైనిదెగదా హా చిత్రమూహిం

పఁగాఁ

దృణమే కావలె దారికట్టు మొనకట్టి ధూరుణీమండలిన్

బ్రణుతప్రాభవ కందనోలి పురగోపాలా! క్షమావల్లభా!

33

పై పద్యమున మూడవ పాదమున 'త్వ'లోని ఋకారమునకు 'టి' లోని (కట్టు+ఇద్దరుణీ) ఇకారమునకు యతి మైత్రి కూర్చబడినది.

6 ఋత్వ సామ్యవశులు

తే. వట్టువలు చెంది తమలోన వ్యంజనంబు

లన్నియును గూడు ఋత్వసామ్య వశులనఁగ

వృష్టివంశాభిసోముడై వృథివిబుట్టి

మృతుని గావించెఁ గంసునిఁ గృష్ణుడనఁగ

34

ఋకార సామ్యముచే హల్లులన్నియు తమలోతాము యతిమైత్రి పొందును. హల్లులకు పరస్పర మైత్రి ఉండనక్కఱలేదు.

పైపద్యమున మూడవపాదమున వృ -స్పలలోని ఋకారమునకు, నాలుగవపాదమున మృ -గృలలోని ఋకారమునకు యతి కూర్చబడినది.

విష్ణుచిత్తీయమునందు : (1-41)

నీ-గీ.తిరుగుదురయారె సుర పురి సురల మరిగి

బహుళ హల హల భరిత కల్పరిగ నగర

నగర పురవర పరివృథ జవన యవన

పృతన భవదసి ననిదెగి కృష్ణరాయ

85

పై పద్యమున నాలుగవ పాదమున పృ-కృలలోని ఋకారమునకు

యతి.

అందే : (2-91)

గృహనమ్మార్జనమో జలాహరణమో శృంగార

పల్యంకి కా

వహనంబో వనమాలికా కరణమో వాల్లభ్యలభ్యభ్యజ

గ్రహణంబో వ్యజనాతపత్రధృతియో ప్రాద్విపికా

రోపమో

నృహరీ వాదములేలలేరె యితరుల్ నీలీలకుం బాత్రముల్

88

పై పద్యమున మొదటి పాదమున గృ-కృలలోని ఋకారమునకు

యతి.

7. వృద్ధి వకులు

క. తలకట్టులపై సంస్కృత

ములఁ గడియు పదాది వక్రములకు వరుసతో.

నెలకొను వక్రతమంబుల

కిల సుభయముఁ జెల్లుచుండు వృద్ధి వకులనన్

37

సంస్కృతమున అకారముపై వచ్చు ఏ, ఓలకు ఐ, ఔలు ఆదేశము లగును. దీనికి వృద్ధి సంధి అనిపేరు. ఇట్టి వృద్ధి సంధి విషయమున పశ స్వరములయిన ఏ, ఓలకుగాని, ఆదేశములయిన ఐ, ఔలకుగాని యతి కూర్పవచ్చును.

(పరస్వరమునకు స్వరప్రధాన వశించే యతి చెల్లుచుండ ఆదేశ స్వర మునకుకూడ యతి కూర్పవచ్చుననుట ఇట విశేషము)

తే. ఇభభయవిదార స్వరలోకైశవీర

అఖలభువనప్రశస్త జితైఃసహస్ర

ఉదధిజాశితవక్షభక్తౌఘరక్ష

హతపరానీక సంద్రవజౌకయనః

38

పై పద్యమున

ఇకారమునకు 'కై'లోని (లోక+ఏక) పరస్వరమైన ఏకారమునకు యతి

అకారమునకు 'తై'లోని (జీత+ఏణ)

ఆదేశస్వరమైన ఐకారమునకు యతి

ఉకారమునకు 'క్తౌ'లోని (భక్త+ఓఘ)

పరస్వరమైన ఓకారమునకు యతి

హకారమునకు 'జౌ'లోని (వజ్ర+ఓక)

ఆదేశ స్వరమైన ఔకారమునకు యతి

విష్ణు చిత్తీయమునందు : (4-134)

మ. గురిగుంజెం చలితుమ్మిలేదఁగిరినా కుం దింత్రణిపల్లవో

త్కరముంగూడఁ బొరంటి నూనియలతోఁ గట్టావి

కుట్టారికో

గిరము లెక్కి తమింబనుల్పొలమునో, గ్రేపుల్
మెయినా;

కెరువుంగుంపటి మంచమెక్కిరి ప్రభుత్వై కాప్తి
జడి

పై పద్యమున నాలుగవ పాదమున పాదాది 'క'లోని ఏకార
యతిస్థానము నందలి (ప్రభుత్వ+ఏకాప్తి)లోని పరస్వరము ఏకార
యతి మైత్రి కూర్చబడినది.

విరాటపర్వమునందు : (3-32)

ఉ. ఆ కమలాక్ష్మి రూపమహిమాతిశయంబు మనోహరంబు
గైకపరామణుల్పురుషు లంగజు, డప్రతిమాన చే;
స్వీకృతలోకు, డట్లుగుట, జేటుపురంబునవారి కెమ్మె,
గాకెటులుండునిట్టి యవగాధపు, బొత్తు మనంగవచ్చు

పైపద్యమున రెండవపాదమున పాదాది 'గై'లోని ఆదేశ
మునకు యతి స్థానమునందలి లంగజులోని అకారమునకు యతిమై

భాస్కర రామాయణమునందు : (5-448)

కా. నీకంతార్పితకాలాపాశము శిరో నిర్ఘాతపాతంబు లం
కైక న్నంచయుకాళరాత్రి గళబ ధ్ధోదగ్రకాలాహి క
న్యాయకారాగత మృత్యు వీజనక కన్య న్వేగనొప్పించి
కైక త్రాణుని రామునింగనుము నీ కీబుద్ధిగాకుండినన్

పై పద్యమున రెండవపాదమున లంకా+ఓకలోని పరస్వరము ఓ
యనకు బద్ధ+ఉదగ్రలోని పరస్వరము ఉకారమునకు యతి కూర్ప
వది.

నాలుగవపాదమున లోక+ఏకలోని పరస్వరము ఏకారమునకు
-ఈ బుద్ధిలో పరస్వరము ఈకారమునకు యతి.

కృల రాజురామభద్రుని చాలుదార :

రాజమనోజా విద్యా

భోజా దీనార్థి కల్ప భూజా రిపునం

జ్ఞాజా వైభవ విజిత బి

డౌజా రవితేజ గుత్తి యప్పల రాజా

42

పద్యమున నాల్గవపాదమున(బిడ+ఓజ) వృద్ధి సంధిచే వచ్చిన ఆదేశ
తమునకు యతి స్థానమందలి అకారమునకు యతి కూర్పబడినది.

ఇవి యేడును స్వరయతి భేదములు.

II. వ్యంజనాక్షర విరతులు

క్రమమున బ్రాణి, వర్గజ, చిందు, తద్భవ

వ్యాజ, విశేషనమాహ్వయములు,

మహి ననుస్వార సంబం, ధానునాసికా

క్షీర, మువిభక్తి, ముకారయతులు,

మొగి మవర్ణవిరామములు, ఋజు, ప్రత్యేక,

భి, నైకతరము, లభేదవిరతు,

లోలి నభేదవ ర్గోష్ఠవిశ్రాంతలు,

సరస, సంయుక్త విశ్రామములును,

తే. గరిమ సంత్వోష్మసంధి, వికల్పసంధి
 విరమములునాఁగ వ్యంజనాక్షరవిరతులు
 నిఖిలసుకవి ప్రయోగముల్ నెమకిచూడ
 నేక వింశతిభేదంబు లెరుఁగవలయు

వ్యంజనములనగా హల్లులు. వానికి గల పరస్పరమైత్రిని :
 ములుగ అప్పకవి తెల్పుచున్నాడు. అవి : 1 ప్రాణీయతి. 2. వత్స
 3. బిందుయతి, 4. తదృవ వ్యాజయతి, 5. విశేషయతి, 6. అన
 వంబంధయతి, 7. అనునాసితాక్షరయతి, 8. మువిభక్తియతి. 9. :
 యతి, 10. చువర్ణవిరామము, 11. ఋజయతి, 12. ప్రత్యేక
 13. భిన్నయతి, 14, ఏకతరయతి, 15. అభేదయతి, 16. అభే
 యతి, 17, ఉష్మయతి, 18 సరసయతి, 19. సంయుక్తయతి, 20. అ
 ప్మసంధి యతి, 21 వికల్పయతి.

8. ప్రాణి విరామములు

తే. ప్రాణములు నాఁగ స్వర సహా హ్వయములయ్యె
 నవి కలిమిఁజేసి హల్లులు ప్రాణులయ్యె
 బొల్లుహల్లుల నచ్చులు పొందకునికిఁ
 ప్రాణులని పల్కఁగూడదు వానినెందు

ప్రాణములనగా స్వరములు, అనగా అచ్చులు. అచ్చులు క
 బడుచి చేతనే హల్లులు పలుకబడుచున్నవి. కావున అవి ప్రాణులన
 చున్నవి. అచ్చులు చేరవి హల్లులు తమకు తాము పలుకబడవు.

అట్టి హల్లులను పొల్లుహల్లులందురు. (క, చ, ట, థ, వ) వా
 ప్రాణులని పల్కకూడదు. కేవల హల్లుకు, సర్వసహిత హల్లుకు (ప్రా
 భేదము నెఱుంగవలెను.

(సంస్కృత భాషయందు పొల్లు హల్లులున్నవి అవి తెలుగులోనికి
గానే ఆజంతములే యగుచున్నవి)

తే. వ్యంజనంబులు స్వరమైత్రీ వలనఁ దమకు
దాము ప్రాణి విరామాభి థానములను
జెంది మోఁడు తెఱంగులై చెల్లుచుండు
వాని నెఱుంగక కృతినేయ వలనుగాదు

45

వ్యంజనములు (హల్లులు) అచ్చు చేరుటచేతనే పలుకబడునవి.
అట్టి హల్లులకు ఏ హల్లుతో ఆ హల్లునకు యతి చెల్లును. అట్టిసమయమున
స్వరమైత్రీ వళిలో చెప్పిన నియమమును కూడా పాటించవలెను. దానివలన
విది మూడు విధములగుచున్నది.

(అచ్చుతో కూడిన హల్లునకు యతిస్థానమున అదే హల్లు ఉన్నను,
అచ్చునకు కూడ మైత్రీ కూడిననే యతి చెల్లును. స్వరమైత్రీ కూడనిచో
యతి చెల్లదు.)

క. చెలులు తలకట్టు నాచా

పులు నై త్వత్వములు మిత్ర ములు గుడిగవయున్
సుడిగవయు నేత్వయుగమును

జెలువగు చుట్టములు ద్వివిధ శృంగాత్వమ్ముల్

46

హల్లుపై నున్న తలకట్టు (అకారములు) ఆ చాపులు (అకార
ములు) ఐత్వ+ఔత్వములు (ఐకార. ఔకారములు) మిత్రములు. గుడిగవ
(ఇ, ఈ, లు) సుడిగవ (ఋ, ౠలు) ఏత్వయుగము (ఎ, ఏలు) మిత్ర
ములు. ద్వివిధ శృంగ (ఉ, ఊ)లు ఓత్వములు (ఓ, ఓలు) మిత్ర
ములు. (ఇది సప్తష్టార్థము చెప్పబడినది. అమలలోని అకారమునకు, మ, ర
మీదున్న అకారమునకు స్థితి భేదము నెఱుంగవలెను. ఈ స్వరమైత్రీ
వ్యంజన యతులన్నిటికిని వర్తించును)

నీ. కలశాబ్ది గంభీర తాంచనాచలధీర
 కాళియోరగవైరి కైటభారి
 కైలాసపతిమిత్ర కాశికస్తుతిపాత్ర
 కీర్తిషాద్రి నురేంద్ర కీర్తి సాంద్ర
 కీలాలరుహనాథ కృష్ణజీమూతాభ
 కృతవర్మతో నేగి కైలకు లాగి
 కైరలి చైద్యుడు సూడఁ గేశయల్గొనియాడఁ
 గుండినేశుని పట్టి గూడముట్టి

తే. కూర్మివల కేలసింగపుఁ గొడమలీలఁ
 గొనిశతాంగంబుపై నుంచి కోర్కెమించి
 ద్వారకకువచ్చు నీవైశ వంబుబొగడ
 శక్యమేయనఁ గాకు ల క్ష్యంబులయ్యె.

47

పై పద్యమున కకారమునకు స్వరమైత్రిని గూర్చి ఉదాహరింప
 బడినది.

1	క	కు	కా	తోను	6	కృ	కు	కై	తోను
2	కా		కై		7	కై		కే	
3	కై		కా		8	కు		కూ	
4	కి		కీ		9	కూ		కా	
5	కీ		కృ		10	కా		కో	

ఇట్లే మిగిలిన హల్లులకును స్వరమైత్రిని గూర్చి యతిని ప్రయో
 గింపవలెను.

9. వర్గయతులు

శబ్ద సూత్రములను జగతి నేకస్థాన
సంభవంబులగుచు సంధివేశఁ
గల నవర్ణ సంజ్ఞఁ దలపోసి యతులకు,
గూర్పవచ్చు మఱియుఁ గొన్ని కృతుల

48

వ్యాకరణ సూత్రములందు ఒకే స్థానమున పుట్టినదగుటచే సంధి
మనపుడు కొన్ని హల్లులు ఆదేశాదిరూపముల నందుచున్నవి. నవర్ణతతో
దీని అట్టి హల్లులు యతిమైత్రిని పొందును.

తమ తమ యనునాసిక వ

ర్ణములు విడిచి వెనుక లిపులు నాల్గును దమలోఁ
దమకు నరలేక నిలిచిన

నమరాహిత దమన ! వర్ణ యతులనఁ బరఁగున్ 49

క,చ,ట,త,న వర్ణములలో చివరి అనునాసికాక్షరములను విడచి
గిలిన నాలుగువర్ణములను తమలో శాము యతిమైత్రి నందును.

కంధి, మధ్యగేహ ఖండతారి నమూహ

ఖంజనాభ దేహ గానమోహ

గరుడపక్షి వాహ ఘనవాహజ స్నేహ

భర్గవినుతి యనిన వర్ణయతులు

50

పై పద్యమున క-ఖ-ఘ-గ-, గ-ఘకును మైత్రి కూర్చబడినది.
క, ఖ, గ, ఘలు ఏకస్థానీయములగుటచే మిత్రములు.

వ. తక్కిన నాలుగు వర్ణములకు ఈలాగుననే తెలిసికొనునది

51

కవర్ణమునకు వలెనే మిగిలిన వర్ణములకును మైత్రిని కూర్చుకొన
వచ్చును.

10. బిందుయతులు

క. పనిఁబూని నిలుచుఁ దమతమ

యనునాసికములకు బిందు యతులను వెనుకన్

గనుపట్టు నాల్గు లిపులను

బెను సున్నలు డాసి తమకుఁ బిలువఁగదియుచోన్ 52

వర్ణములోని నాలుగక్షరములను పూర్ణబిందు పూర్వకములగుచో ఆ
వర్ణ పంచక్క-క్షరములో అనగా అనునాసికముతో యతిమైత్రిని పొందును.

తే. జ్ఞానవేద్యాయ తప్తకాం చన విభూష

ణాయ మేచక వర్ణకం తప్రియాయ

నగధరాయ నమోస్తు సౌం దర్య విజిత

మనసిజాతాయ గోప డిం భాయ యనఁగ 53

పై పద్యమున జ్ఞా-ంచ, జ్ఞా-ంత, న-ంద, మ-ంభాలకు యతి
కూర్చబడినది.

(కేవల జ: ఇ శబ్దములు లేకపోవుటచే సంయుక్త వర్ణములందే
ప్రయోగము.)

11. తదృవవ్యాజి విశ్రమములు

సీ. విజ్ఞానమునకు భా వింప విన్నాణంబు,

విజ్ఞాపనమునకు విన్నపంబు,

సంజ్ఞకు నన్న య జ్ఞమునకు జన్నంబు,

నాజ్ఞప్తి కానతి యాజ్ఞయాన,

యని యిట్లు సంస్కృత వ్యవహార మథ్యావ,
సానంబుల ద్వితీయ సరళమునకు
నడుగునఁ గల తాలు జాను నాసికములు,
తద్భవంబున ద్రుత త్వంబు గాంచి

తే. వెలయుటను దద్భవ వ్యాజ మిశ్రమమున
జరిగి నణలకు రెంటికి జ్ఞాతనర్పు
జ్ఞానిచేతోంబుజాత శోణ కరయనఁగ
జ్ఞాతి విద్యేషి నృపనాశన కరయనఁగ

54

సంస్కృత నమములందు పదమధ్యమునగాని, చివరగాని యున్న
'జ్ఞ' కారము తద్భవమగునపుడు నకారముగా మారుచున్నది. న,ణలు
మిత్రములగుచున్నవి. కావున జ్ఞతో న, ణ యతిమైత్రి పొందును.

తత్పమము	తద్భవము	తత్పమము	తద్భవము
విజ్ఞానము	- విన్నాణము	యజ్ఞము	- జన్నము
విజ్ఞాపనము	- విన్నపము	ఆజ్ఞప్తి	- ఆనతి
సంజ్ఞ	- సన్న	ఆజ్ఞ	- ఆన

పై పద్యము చివరి రెండు పాదములందు జ్ఞా-ణలకు, జ్ఞా-నలకు
యతి కూర్చబడినది.

గణితమునందుఁబాపలూరి మల్లన్న :

ఉ. శ్రీనిధియైన శివ్వనను జిమ్మననున్ మఱి సూర్యదేవునిన్
దీనిధి, బోలనార్యులను దేశమునన్ రవితుల్యులై న యా
సూనుల నల్వరంబడసె సూరిజనస్తుత సత్యభారతీ
జ్ఞానులఁ బద్మగర్భ వద సంబులు నాలుఁగుబోలె వారిలోన్

పైపద్యము నాలుగవ పాదమున జ్ఞా-నలకు యతిమైత్రి చెప్పబడినది

12. విశేష వకులు

తే. ప్రాధకపులు కొందఱు జ్ఞాన రంబునకును
బ్రథమవర్గంబు తొలి యక్క రములు నాల్గు
నిడుదురు ప్రబంధముల నొక్క యెడ విశేష
వకులనుచు సోమయాజులు వాడు కతన.

56

చిక్కన సోమయాజి జ్ఞానకారమునకు క కారముతో యతివివేయ
బడే ప్రాధకపులు జ్ఞానకారమునకు కవర్గములోని తొలి నాలుగక్షరములతో
మైత్రి వంగికరించిరి.

కాంతి పర్వమునందు : (4-255)

క. జ్ఞానము కేవల కృప న
జ్ఞానికి నుపదేశ విధిఁ బ్రకాశము నేయం
గానది సకల ధర్మత్రీ
దానంబున కంటె నధిక తర ఫలదమగున్
పై పద్యము రెండవపాదమున జ్ఞా-కాలకు యతి కూర్చబడినది.

57

13. అనుస్వార సంబంధయతులు

అ. అది పూర్ణ యుతము లై టతవర్గాక్ష
రములు తుదకుఁ గలుగు వ్రాలుదక్కఁ
బొనఁగునొకటి కొకటి భువి ననుస్వార సం
బంధ యతులు నాఁ బ్రబంధములను
వ, ఇలు పరస్పరము మైత్రికలవగుటచే బిందుపూర్వములైన న ట,
తవర్గాక్షరములు పరస్పరము మైత్రి నందుచున్నవి, బిందుయతిచే పూర్ణ
బిందు పూర్వములైన నాలుగక్షరములకు అనుస్వారముతో మైత్రిచెప్పబడి

58

నది. అనగా పూర్ణబిందు పూర్వకములయిన ట, త, డ, ఢ వర్ణములు, పూర్ణబిందు పూర్వకములైన త, థ, ద, ఢలతో యతి మైత్రిని పొందుచున్నవి. దీనికి అనుస్వార సంబంధమే కారణము.

మనుచరిత్రము నందు : (1-55)

శ్లా. శీలంబుం గులమున్ శమంబు దమముం జెల్వంబు
లేబ్రాయమున్

బోలం జూచి యితండు పాత్రుఁ డని యే భూపాలుఁడీ
వచ్చినన్

సాలగ్రామము మున్నుగాఁ గొనఁడు మా న్య జేత్రముల్
పెక్కు చం

దాలం బండు నొకప్పుడుం దఱుగ దిం టుం బాఁడి
యుం బంటయున్ 59

పై పద్యము నాలుగవపాదమున 'ందా'-'ంట' లకు యతి కూర్చబడినది.

రావిపాటి తిప్పరాజు చాటుధార :

మ.నరిజేసై రిపుడేల భాస్కరులు భా పా నాథ, పుత్రా,
వసుం

ధ రయందొక్కఁడు మంత్రియయ్యె, వినుకొం డన్
రామయామాత్య భా

స్కరుఁడో, యశా,నయితే సహస్రకర శా ఖల్ లే;
వదేయున్న వే

తిరమై దానమునేయుచో రిపుల హే త్రిన్వేయుచో
వ్రాయుచో. 60

పై పద్యమున రెండవ పాదమున 'ంధ'—'ంఠ'లకు యతి కూ
బడినది.

ఆముక్త మాల్యదయందు : (2-48)

మ.దవ ధూమంపుఁదమంబులోఁ దమరస ద్రవ్యంబు వంశ
భా

ధవ భాను ప్రతతున్ హరింపఁగుయివెంట్లన్ వెళ్ళు
శూన్యోరుకు

పవితానంబులఁ జూడఁ జూడఁ బుడమిం బాటిల్లిపె
విప్పులై

యవనంబంచుల నాడఁగా నెగసె వా త్యాళిప్రజశ్చ
క్రముల్ 6]

పై పద్యమున రెండవ పాదమున 'ంధ'—'ంఠ'లకు యతి కూర్చ
బడినది.

14. అనునాసికాక్షర యతులు

కే. ఆలద్రులెంబునకును మధ్య మాను నాసి

కమునకును జెల్లు నను నాసి క యతులనఁగ

దావలను బూర్ణములు గల్గు ట త డ ధ లును

త థ ద ధ లును గ్రమంబున దానవారి

62

పూర్ణ బిందుపూర్వకములైన ట,త,ద,ధ,లు 'న'కారముతోను,

పూర్ణబిందు పూర్వకములయిన తథదధలు 'ణ'కారముతోను యతి మైత్రి
పొందును.

(బిందు యతికి దీనికి భేదము గ్రహింపవలెను. బిందుయతిలో ఆ

వర్గములోని నాలుగక్షరములు పూర్ణ బిందుపూర్వములై అనునాసికముతో మైత్రి పొందుచున్నవి. ఇందు పూర్ణ బిందు పూర్వక 'త' వర్గము 'ఞ' కారమునకు పూర్ణ బిందుపూర్వక 'ట' వర్గము 'న' కారమునకు చెల్లునని చెప్పబడినది)

క. మను సంతతి మండన భం

డన నిర్జిత కా ర్త వీర్య నర నాయక ఖం

డన పం క్తి న్యందన సం

దన చందన శక్రవారణాలనత్కిర్తి.

63

పై పద్యము రెండవ పాదమున

'ండ' కారమునకు - 'న' కారముతోను

'ంద' కారమునకు - 'ఞ' కారముతోను యతి.

కిష్కింధా కాండమునందు : (6 14)

క. బలవంతుడైన వాలికిఁ

దలఁకుచుఁ గిష్కింధ వెడలి త్వరలో నలు ది

క్కులకుం బాటి మహిమం,

డల మెల్లను జూచినాఁడ న్నాఁడు నరేంద్రదా

64

పై పద్యమున నాలుగవ పాదమున 'ండ' - 'న' లకు యతి.

రాజశేఖర చరిత్రమునందు : (2-127)

మ, కలమాన్నంబు ఘృతంబుఁ బాయసము శా క్రవాతముల్
పిండి వం

టలు పాల్తేనియ జున్ను వెన్నయిడి యా నాలుక్కెర
ల్పు కెరల్

ఫలముల్ పానకముల్ రసాయనము లం బహ్మరుఁ
 బిండ్లురుఁ
 యలు బజ్జల్ దధి పిండఖండములు నం దావిర్భవించె
 న్ననన్

పై పద్యమున రెండవపాదమున 'ంబ'-'నా'లకు యతి.

పరమయోగి విలాసమునందు : (2-104)

సీ. నిగమ చోరకుని ఖం డించిన యలఁతయో
 యబ్దిలో గిరిమోచి నట్టి యలఁతొ
 పై సీప పద్యపాదమున 'ని'-'ండి'లకు యతి.

చిత్ర భారతమునందు :

తే. నకుల నహ దేవులార భం డన పటిష్ఠ
 లార సౌందర్య లక్ష్మీ కు మారు లార
 పోయితిరె మీరు నేడు నా పొందు విడిచి
 యనుచు విలపించు నలుదిక్కు నాలకించు
 పై పద్యము తొలిపాదమున 'న'-'ండ'లకు యతి.

హరిశ్చంద్రోపాఖ్యానమునందు : (1-8)

సీ. పల్ల వారుణ జటా పటల భారముతోడ
 న వ్య పలాశ దం డంబు తోడ
 పై సీపపద్యపాదమున 'న'-'ండ'లకు యతి.

15. మువిభక్తి యతులు

తే. పున్నపుంసక తత్సమం బుల కడవలఁ

దత్సమానాంధ్రదేశ్య శ బ్ధముల తుదలఁ

గదినన మకార శృంగముల్ కావ్యములను

బొసఁగు మువిభక్తి యతులనిఁ 'పుపుబుభులగు

69

తత్సమదేశ్య శబ్దములకు ప్రథమావిభక్తి 'ము' ప్రత్యయము చేరుచున్నది. ఆ 'ము' కారమునకు 'పు-పు-బు-భు'లతో యతి మైత్రి చెల్లును.

(బిందుయతి ననుసరించి పూర్ణబిందు పూర్వకములైన 'ప' వర్గాక్షరములు 'మ' కారముతో మైత్రినందుచున్నవి. బిందువు లేకుండగానే 'పుపుబుభు'లు 'ము' విభక్తితో మైత్రి నందుట ఇక్కడ చెప్పబడినది. మువిభక్తికి 'ఉ' కార మిత్రములయిన 'ఊ, ఓ, ఓ'లు కల 'ప' వర్గముతోకూడ యతి మైత్రి నందునని గ్రహింపవలెను.)

తే. పుష్కరము సూక్ష్మ మధ్యమ ముగ నొనరెచ్చ

పుల్లపంకేరుహము వృక్తి ముగ నొనరెచ్చ

బొందుమల్లెలు దరహాస ముగ నొనరెచ్చ

భోజనృపనందనకు నిక్క ముగ నజాండు

70

పై పద్యమున 'పు-ములకు, 'పు-ములకు', 'బొ-ము'లకు "భో-ము" లకు యతి.

అది పర్వమునందు: (5-58)

క. ఎట్టి విశిష్ట కులంబునఁ

బుట్టిన నదనద్వివేక ములు గలిగినఁదాఁ

గట్టిన కర్మఫలంబులు

నెట్టిన భోగింపకుండ నేర్తు రె మనుజుల్

71

పై పద్యము రెండవ పాదమున 'బు-ము'లకు యతి.

18. ముకారయతులు

క. హెచ్చరికను పు పు బు భు లకు
 నచ్చపు మాకొమ్ములే మహాకవులాదిన్
 మెచ్చులుగ నిలిపి రచ్చట
 నచ్చటను ము కారయతుల టంచును గృతులన్
 మహాకవులు కొన్ని యెడల విభక్తి ముకారమునకేతాక తే
 కారమునకు కూడ 'పుపుబుభు' లతో యతిమైత్రి సంగీకరించిరి.
 (కవిత్రయ భారతము ఈ యతి సంగీకరింపలేదని, అర్కా
 గీకరించుటచే వేరు యతిగా దీనిని అప్పకవి చెప్పెనని యెఱు
 కావుననే స్వీయలక్ష్యము నిట ఈయలేదు)

నాచన సోమన వనంత విలాసమునందు :

క. అత్తై విట నాగరకులు
 చిత్తమున వనంతకేళి చిగుఱొత్తంగా
 మొత్తములు గట్టి తెచ్చిరి
 ముత్తైపు యల్లరులతోడి బుట్టట కొమ్ముల్.

పై పద్యము నాలుగవ పాదమున కేవల ము కారమునక
 కారముతో యతి.

శ్రీరంగమాహావ్యక్యమునందు :

చ. పరిచరుఁ గాఁగ నేలె నిర పాయ చరిత్రునిఁ చాప శాస
 న్పురమరు వీతిహాత్రుని న ముజ్జ్వలమేరుసమానగాత్రుఁ
 బరమ పవిత్రునిన్ మునిసు పర్వవరస్తుతి పాత్రునిన్ మ
 వారఫలశేముషీ కబళి తాంబుజ మిత్రుని వాయుపుత్రుని

పై పద్యము రెండవ పాదమున 'స్పు' లోని పు వర్ణమునకు-
మువర్ణమునకుయతి.

హరిశ్చంద్రకథయందు :

ద్వీపద. ముందు మీరెఱిగిన భూతలాధీశు

లందు రాజ్యంబుఁ బో నాడిక్రమ్మెను.

75

పై పద్యము మొదటి పాదమున 'ము-భూ'లకు యతి.

17. మవర్ణ విరామములు

సీ. మర్దితదైత్య సం యమి మనోబ్జాదిత్య

మహితమేఘాభ సం రక్షితేభ

మాయా వ్రవర్తి సం లబ్ధ నిర్మలకీర్తి

మణిహార సుర వశం వదవిహార

మందర ధైర్య వం శనినాద చాతుర్య

మాభూప యువతి పుం వండ రూప

మంజులస్వాంత కం న ధరావర కృతాంత

స్మరహారాధ్య సిం హనిభమధ్య

తే. యనుచుఁ జరమాను నాసికం బునకు నిట్లు

గ్రాలుఁ గృతుల మవర్ణవి రామములన

దండిసున్నలు దాపల నుండనేని

పెలుచు నంతస్థములు సూక్ష్మములును గృష్ణ.

76

పూర్ణబిందు పూర్వకములయిన అంతస్థములు (య, ర, ల, వ)
ఊష్మములు (శ, ష, స, హ) చరమాను నాసికము (మకారము)తో
యతి మైత్రి నందును.

పై పద్యమున

1. మ-ంయ

2. మ-ంర

3. మా-ంల

4. మ-ంవ

5. మ-ంశ

6. మా-ంష

7. మ-ంన

8. 'స్మ'లోని మ-ంహ లకు యతి.

దీమవ చాటుధార :

చ. గరళపు ముద్ద లోహ మవ-గాఢ మహాశని కోట్లు
నమ్మెటల్
హరునయనాగ్ని కొల్మి యురగాధిపుకోరలు పట్టుకార్లు ది
క్కరటి శిరంబు దాయి లయ-కాలుఁడు కమ్మరి వైరి
వీర నం

హరణ గుణాభిరాముఁడగు-మైలము భీమన ఖడ్గస్పృహకిన్
పై పద్యము నాలుగవ పాదమున 'ంహ-మై'లకు యతి.

అనంతుని చందమునందు : (1-117)

తే. యరలవలు శవనహాలును నాదిబిందు
యితములై మకారవిరామ యుక్తిఁదనరు
మారుతాత్మజుఁడరిది సం యమి యనంగ
మదన జనకుఁడు దనుజ సం హారుఁడనంగ.

పై పద్యము మూడవ పాదమున 'మా-ంయ' 'మ-ంహ' లకు

18. ఋజుయతులు

తే. మొదలియంతస్థ వర్ణంబు తుదిని బొదలు
సూక్ష్మమును ఋజునంజ్ఞ చే నొకటికొకటి
యతులగు నపారశూర సం హార యనంగ
హరముఖార్చితపాదతో యజయనంగ.

79

మొదటి అంతస్థ వర్ణము (యకారము) చివరి ఊష్మవర్ణము
(హకారము)తో మైత్రి నందును.

(ఈ యతి సరనయతి చేతనే సాధ్యమగుచున్నది. వేరుగా చెప్పట
న్పష్టార్థము.)

పై పద్యము మూడవ పాదమున 'య-హ'లకు

నాలుగవ పాదమున 'హ-య'లకు యతి.

19. ప్రత్యేకయతులు

తే. ఉత్తరపదాద్యలిపి లోప మొదవకుండు
తఱిని బ్రత్యేక యతి నాంగ దనరుచుండు,
న రయశార్థంబు హరిచేతి యదియునాంగ

దివ్యచాపంబు శూలిచే తిది యనంగ.

80

సమాసమున అది, అవి శబ్దముల అత్తునకు వృత్తిని లోపంబు
బహుళంబుగా వచ్చుచున్నది. చేతి+అది-'చేతిది' అగుచున్నది. లోపము
లేనిచో యడాగమము వచ్చి 'చేతియది' అగుచున్నది. లోపమువచ్చిన
హల్లుతోడను, లోపమురానపుడు అకారముతోను యతి చెల్లును.

(చేతిది'లోని గూఢ అకారమునకు యతి చెల్లునని చెప్పిననే ఈ
యతి ప్రత్యేకత యుండును. లేకున్న ఈ యతి వేరుగా చెప్పనక్కర
లేకయే సిద్ధించుచున్నది.)

20. భిన్నయతులు

తే. గుడుసుపైఁ గ్రియనడుమ నా గుడుసువచ్చి
భిన్నయతియగు, రానిచోఁ బెరియతియగు,
నెదనులచ్చిని హరిధరి యించెననఁగ
రిపులనెల్లను బోర హ రించెననఁగ.

కొన్ని ధాతువులకు ఇంచుగాగమము చేసినపుడు
యించు' అను విధముగా రెండు రూపము లేర్పడుచున్నవి.
యికారమునకు ఇకార సవర్ణచ్చులతో యతి మైత్రికూర్చిన అడి
'దరించు' రివర్ణమునకు యతి కూర్చిన అడిపెరియతి.

(ధరించు, హరించులో నిగూఢ ఇకారమునకు య
ప్రయోగముల కానందించుచున్నది. అట్లు వ్యంజన, స్వరమైత్ర
ఉభయ యతిగ చెల్లుట సమజనమేయగును.)

పై పద్యమున మూడవ పాదమున 'నె'లోని 'ఎ' క
యికారములో భిన్నయతి.

నాలుగవ పాదమున రి-రి లకు పెరియతి.

విజయవిలాసమునందు : (3-15)

ఉ. చి త్రజుడల్లి తూపు మొనఁ జేసినఁ జేయఁగనిః

బైత్తిన నెత్తనిమ్ము వచి యించెదఁ గల్గినమాట
నత్తరళాయతేక్షణ క టాక్ష విలాసరసప్రవాహః
కుత్తుక బంటి తామరుల కుం దలమునకల్లు

గండుమీలకున్.

పై పద్యము రెండవ పాదమున 'బై'లోని ఎకు-యికు భి:

అందే :

ఉ. చెట్టతనంబునకొ జనకు జీవనమంతయు వెల్లిపుచ్చితోఁ
బుట్టినయాపె యిల్వితేచి పుట్టిన బిడ్డనికిం బగై ననీ
యిట్టి నిశాటకృత్యమున కెవ్వడు రోయక నమ్మతించు నీ
వెట్టి ప్రదోషవేశ జనియించిన వాఁడవొగాక చంద్రమా
పై పద్యము నాలుగవ పాదమున 'వె'లోని ఎకు-యికు భిన్నయతి.

ఆగమము రానందులకు శ్రీరంగమాహత్యమునందు :

ఉ. గండపుఁగొండ నెత్తములఁ గండువమేలిమితీవ
యిందల్లోఁ

గండలి రాకుపాన్పున సుఖించి నితాంతరతి శ్రమంబుమం
జెందిన చెంచుగుబ్బెతల చెక్కులఁజిమ్ము జవాదివాసనల్
విందులు నేయుచున్మొలఁగు వేకువఁ

గోమలగంధవాహముల్. 84

పై పద్యము తెండవ పాదమున గె-భిలకు పెఱయతి.

21. ఏకతరయతులు

తే. మహిని కేశాక్షరంబును మణితాంగ

నామక తికారమును నవ ర్ణంబులయ్యుఁ

గావ్యములయందు నొకటి కొక్కటి గలయక

తమకునుందామయగు నేక తరయతులన.

85

ర-అ (లఘులిఘురేపములు) (నవర్ణము)లైనను పరస్పరము
యతి మైత్రినందవు. ఏ వర్ణము ఆ వర్ణముతోనే మైత్రినందును. తెండవ
వర్ణముతో మైత్రి పొనగదు.

అ. రార బాలకృష్ణ రచ్చలగమిఁగూడి
 తాఁగయనుచు నిన్ను అవ్వఁబెట్టు
 వాండ్రయిండ్ల కేఁగి వాడేల దెచ్చెద
 వనిన నేకతరము లై పొనంగు.

పై పద్యము తొలిపాదమున రా-ర లకు యతి
 రెండవ పాదమున తా-అ లకు యతి

22. అభేద విరతులు

తే. వేదముఖమున 'వబయోర భేద' యనుట
 వలన వబలొక్కటొక్కటి నిలుచు విరతి
 కనని ల డ లకు, ల శ లకు నట్ల కలిమిఁ
 జేసి తమలోన నివియును జెల్లుచుండు

వ-బ లకు, ల-డ లకు, ల-శ లకు అభేదత్వము చెప్పబడి
 వాషన అది పరస్పరము యతి మైత్రినందును.

(వ బ లకు వలె రల, లడ లశ, శన, నణ మొదలై నవి
 జేయబడున్నవి. శ న లకు, ఊష్మయతి చెల్లుచున్నది. నణ ల
 యతి చెల్లుచున్నది. వ-చ, ల-డ, ల-శ లకు అభేద విరతి చెల్లు
 ర-ల మైత్రి ఆప్యకవి అంగీకరింపలేదవి గ్రహింపవలెను.)

అ. వ సుమతీ కళత్ర బ క జైత్ర గాన క
 లాలనత్కలాప డంభ గోప
 లలితదేహ పింగ శ పుర దక్షిణగేహ
 యన సభేద విరతు లక్రమేయ.

పై పద్యమున తొలిపాదమున వ-బ లకు
 రెండవ పాదమున లా-డ లకు
 మూడవ పాదమున ల-శ లకు యతి.

ఆదిపర్వమునందు : (4-94)

చ. సుతజలపూరితంబులగు నూతులు నూటిటికంటె సూన్యత
వృత్తయొక బావిమేలు మఱి బావులు నూటిటికంటె
నొక్కన

త్రక్రతువదిమేలువత్రక్రతు శ తంబునకంటె
సుతుండుమేలు త

త్సత శతకంబుకంటె నొక సూన్యతవాక్యము మేలు
చూడఁగన్. 89

పై పద్యమున రెండవ పాదమున వ్రలోని వ-బా లకు యతి.

అతఁడ్య పర్వమునందు (1-311)

చ. ప్రతిబుదర్పభంజనుఁడు పార్థుఁడు దారుణబాణ వర్షము
న్నతి నతిధీరుఁడై కురిసి నంబరముండు మహాంబువృష్టి ప
ర్వతము గ్రసించునట్లు తన బాహుల వానిగ్రహించి
పోర న

క్షత తనుఁడయ్యెవాని నతి గర్వితుఁ బార్థుఁడు చూచి
యాత్మలోన్. 90

పై పద్యమున మూడవ పాదమున ర్వలోని వ-బా లకు యతి.

భీమనచాటుధార :

ఉ. బిసరుహాగర్భువాతయును విష్ణుని చక్రమువజ్రవిజ్రమున్
దెసలను రాముబాణము యు ధిషిరుకోపముఁ

గాలుదండమున్

మనకవు పాముకాటును గు మారునిశక్తియు

మానిరోషమున్

బసవని రాతుశూలమును బండితవాక్యము రిత్తవోవునే 91

పై పద్యమున మొదటి పాదమున బి-వి లకు యతి.

చమత్కారమంజరియందు :

ఉ బంగరు దుప్పటంబువలె వాటుగనొప్ప హసన్ముఖాబ్జుడై
రింగున నాతిఁగోల నమ రించి తటాలునఁ ద్రుంచె నా
ధను

శృంగుఁడుగోపయావతభు జంగుడు మోచితనంగుఁడుం
గృపా

పాంగుడు దృఢదర్పబల భంజనయంత్రము మత్స్య
యంత్రమున్. 92

పై పద్యమున మొదటి పాదమున 'బి-వా' లకు యతి.

తే. పెద్ద లాకును దనకు నభేదమగుట

లశ లకు నభేద మట్లన కలుగు కతన

క్షితిని మూడవ సరళంబు యతులఁ బ్రాస

ములను లఘులఘు లకార ములకు నిలుచు.

93

పెద్ద లా (శకారము)కును, డ కారమునకును అభేదమున్నది.

ల, శ లకు అభేదమున్నది. కావున డ, శ, ల లకు అభేదయతి చెల్లును.

(మీది ఉదాహరణమునుబట్టి ప్రాస యందును చెల్లునని గ్రహింప వలెను.)

అనంతవి చందమునందు ద-ళ లకు : (1-95)

క. కాకు స్వర యతి యగు నితఁ

డే కదలక జలధిఁ బవ్వ శించె ననఁగఁ బ్ర

శ్నాకలిత దీర్ఘమున నితఁ

డే శవ్వడి రథముఁగడిపె నిమ్ముల ననఁగఁ

94

పై పద్యమున రెండవ పాదమున 'దే-ళ' లకు యతి,

అదిపద్యమునందు 'ల-ళ' లకు : (4-42)

అలసత నోరగాఁ దరుణి యమ్మునిపుంగవు మ్రోలనున్న నా

మిళిత సుగంధ బంధుర న మీర వశంబునఁ దూలి బాలపై

వలు వెడల న్బయల్పడియె నల్లకుచంబులుఁ గక్షయుగ్మమున్

లలిత కృశోదరంబుఁ దర శ త్రివళీయుతరోమరాజియున్ 9)

పై పద్యమున నాలుగవ పాదమున 'ల-ళ' లకు యతి.

తొలి రెండు పాదములందును 'ల-ళ' లకు ప్రాసమైత్రియు కూర్చు బడినది.

విర్వచనోత్తర రామాయణమునందు : (1-26)

శా. చేనేతం బృథివీశు లందుకొనఁ గా శీ పుణ్య తో

యంబునన్

జేసెన్మజ్జన ముంగుటంబున హరిం చెన్ బల్లవోర్వీశు ను

ల్లానంబైతగ ఫాలలోచనము లీ లంగటైఁ గావేరి వే

ల్లానాధ్యాఖిల దిబ్బులుండు కలికా శక్త్యా విభుం

డల్లుడే. 95

పై పద్యమున నాలుగవ పాదమున 'లా-ళ' లకు యతి.

7)

దైశ్యగ నర్పయాగ మతి ధీయుత నేయుము

విప్రసమ్మతిక్. 99

పై పద్యమున మూడవ పాదమున 'వ-వ' లకు యతి.

అందే : (2-172)

క. ఉరగ కళేబర మంసాం

తరమునబడి వ్రేలుచునికిఁ దలఁపక యచర

స్థిరు డై పరమధ్యానో

వరతేంద్రియవృత్తి నున్న వాని శమీకున్. 100

పై పద్యమున నాలుగవ పాదమున 'వ-వా' లకు యతి.

క. కోరి యనేక యుగంబు ల

పారతపోయుక్తులై న వారికిఁ బడయి

కూరము నీసభ మతి నీ

కారుణ్యము నంతకంటెఁ గడు దవ్వెందున్. 101

పై పద్యమున రెండవ పాదమున 'పా-వా' లకు యతి.

ఫకారమునకు సాంబోపాఖ్యానమునందు !

గ. మురసంహరునాటోప

స్ఫురణమ్మునకున్ న చాళి వ్రుండై న రణ

స్థిత నిలువఁగలఁడ బాణ

సురునకుఁ దోడుపడవచ్చి సొలయుట వినరే. 102

పై పద్యమున రెండవపాదమున 'స్ఫు-లొ'ని పు-పు'లకు యతి.

దైశ్యఁగ నర్పయాగ మతి ధీయుత నేయుము

విప్రసమ్మతిక్. 99

పై పద్యమున మూడవ పాదమున 'వ-వ' లకు యతి.

అందే : (2-172)

క. ఉరగ కళేబర మంసాం

తరమునఁబడి ప్రేలుచునికిఁ దలఁపక యచర

స్థిరు డై పరమధ్యానో

వరతేంద్రియవృత్తి నున్న వాని శమికున్. 100

పై పద్యమున నాలుగవ పాదమున 'వ-వా' లకు యతి.

క. కోరి యనేక యుగంబు ల

పారతపోయుక్తులై న వారికిఁ బడయన్

మూరము నీనభ మతి నీ

కారుణ్యము నంతకంటెఁ గడు దవ్వెందున్. 101

పై పద్యమున రెండవ పాదమున 'పా-వా'లకు యతి.

ఫకారమునకు సాంబోపాఖ్యానమునందు !

గ. మురసంహరునాటోప

స్ఫురణమ్మునకున్ న చాళి వ్రుండై న రణ

స్థిత నిలువఁగలఁడ బాణా

సురునకుఁ దోడుపడవచ్చి సాలయుట వినరే. 102

పై పద్యమున రెండవపాదమున 'స్ఫులోని వు-వు'లకు యతి.

అదిపర్వమునందు : (8-29)

మత్త. ధీరులీధృతరాష్ట్రపాండుల తివ్రశస్త్రగుణల్పాసి
 ధోరు కీర్తులు నాకు నిద్దఱు నొక్కరూపతలంపఁగా
 వీరువారసునట్టి బుద్ధి విభేద మెన్నడు లేదుఁ గాం
 ధారిపుత్ర శతంబునందుఁ బృథాతనూజుల యందునున్.
 పై పద్యమునందు మూడవపాదమున 'వీ-భే'లకు యతి.

24. ఊష్ణవిశ్రాంతులు

తే. అంత్యవర్ణంబుఁ బాసి యూష్మాక్షరంబు
 లూష్ణవిశ్రాంతులనఁ జెల్లు నొకటి కొకటి;
 శతమభోపల భూపాను మంగయనఁగ
 షడ్జయుత వేణునాద ప్రసంగయనఁగ. 104

క, ష, న అను మూడు ఊష్మాక్షరములు పరస్పరము యతి మైత్రి
 నందును. 'హ' కారమునకు ఈ మైత్రి చెల్లదు.

(క్రింద సరస వడిలో ఈ మైత్రి చెప్పబడుచుండ ఈ యతివేరుగా
 చెప్పబడిన ప్రయోజన మగపడదు)

పై పద్యమున మూడవపాదమున 'క-ష' లకు యతి.
 నాలుగవపాదమున 'ష-స' లకు యతి.

25. సరసవళులు

క. హయలత్పమునకు, శవసలు
 నయవర్తన చఛజులకు, నలి మధ్యమ వ
 ర్ణయుతానునాసికము ని
 శ్చయముగ ద్రుతమునకుఁ జెల్లు సరసవళులనన్. 105

ఈయతి మూడు విధములుగా చెల్లుచున్నది. 1 అకారమునకు హ, యలతో యతి చెల్లును. 2. శ,ష,సలకు చ,చ,జ,ఝలతో యతి చెల్లును. 3. మధ్య మవర్గముకానునాసికము (టవర్గాంతానునాసికము) జకారమునకు నకారముతోను యతి మైత్రి చెల్లును.

తే. హరిహయాది సురాధ్యక్ష అంబుజాక్ష

యతి జనమనోంబుజ విహార అఘవిదూర

సరశదైత్యవిరోధి ఘృణాపయోధి

యనగ సరసాఖ్యవఖ్యు దా హరణములగు.

106

పై పద్యమున మొదటి పాదమున, 'హ-అ'లకు

రెండవ పాదమున, 'య-అ'లకు

మూడవ పాదమున, 'న-జా'లకు యతి.

తే. శకటదానవ సంహారి చక్రధారి

మట్టదశ్యామమూర్తి స్వేచ్ఛాప్రవర్తి

స్వర్ణ పటపరిధాయి భుజంగశాయి

కరుణాననుబ్రోవు మననయ్యె సరసవళులు.

107

పై పద్యమున మొదటి పాదమున 'శ-చ'లకు

రెండవ పాదమున 'ష-చ్ఛ'లకు

మూడవ పాదమున 'స్వలోని స-జ' లకు యతి

కూర్చబడినది.

26. సంయుక్త విశ్రామములు

ఆ. ఒకటి రెండు జడ్డలుండెడు వర్ణంబు

విశ్రమస్థలమున వెలసెనేని

యవలదాని కెద్ది యైన సంయుక్త వి

శ్రామసంజ్ఞ చే బొ సంగు చుండు.

108

జడ్డ (సంయుక్తవర్ణము) యతి స్థానముననున్న అంతలి ఏ హల్లు తోనైనను యతి వేయవచ్చును. అన్ని హల్లులకు మైత్రి కూర్చనక్కఱలేదు.

తే. త్నా ధరం బాతపత్రింబు గా ధరించె

త్నా కుమారుని బోరను సంహరించె

త్నా రుహంబునకై నిలింపవతి నొంచె

జక్రీయనిన సంయుక్త విశ్రామములగు.

109

పై పద్యమున 'త్న' క,ష,మల సంయుక్త వర్ణము. వానికి వరుసగ యతి మైత్రి చూపబడుచున్నది.

తొలి పాదమున 'త్న-గా'లకు (వర్ణయతి)

రెండవ పాదమున 'త్న-న'లకు (ఊష్మయతి)

మూడవ పాదమున 'త్న-ంవ'లకు (బిందుయతి) కూర్చబడినది.

జహయతి నియతి

క. ఏకపదంబున విరతు ల

నేకంబులు గలిగియుండు నేని పదాదిం

జేకొన్న లిపియె యన్నిట

బ్రాకటముగ నిలుచు నీన పదములఁ దక్కన్. 110

ఒక పాదముననే అనేక యతులుండుట స్రగ్ధరాది వృత్తములలో సంభవించుచున్నది. అట్టి సందర్భములలో సంయుక్తాక్షరమునందలి ఏ హల్లుతో తొలి యతి కూర్చుడుమో ఆ హల్లుతోనే మిగిలిన యతులను కూర్చవలెను. సీపద్యమునందు పాదమును రెండు సగములుగా చేసి

బదటి అక్షరమునకు మూడవ గణము మొదటి అక్షరమునకు యతి
•ద్బుట నియమము.

కావున సీసపాదములకు ఈ నియమము వర్తించదు.

. ఒక్కపదములోనఁ బెక్కు విశ్రమములు

జనుగుచోట మొదల జడ్డలున్న

నడుగు పెడలు దనుక నం దొక్కటియ కాని

యుండ దొకట నదియు నొకట నిదియు. 111.

ఒకపాదముననే అనేక విరతులుండు నప్పుడు మొదటి సంయుక్త
రమున్న అందు ఒక హల్లుతోనే అన్ని యతులను కూర్చవలెను కాని
కటి ఒక హల్లుతోను, వేరొకటి మఱియొక హల్లుతోను కూర్పరాదు.
(ది సుష్టార్థము.)

(నగ్ధర, మహానగ్ధర, మానిని, కవిరాజ విరాజితము, సరసిజము,
•ంచపదము, మంగళమహాశ్రీ, తరువోజ, విజయ భద్రరగడ, విజయ
ంగళరగడ మున్నగునవి అనేక యతులు 2 చందములు.)

మభద్రరగడ :

త్వైపుత్రికాలోల కమనీయ గుణజాల

ఘననీలయనిచెప్పఁ గా బహు విరతులొప్పు.

త్వైపాలకలలామ కంధిగర్వవిరామ

నంగ్రామ భీమ యన మహిని రెంటికిఁదప్పు. 112

విజయభద్రరగడలో 8 పంచమాశ్ర గణములుండును. 1, 3, 5,
గణముల తొలి అక్షరములకు యతిమైత్రి కూర్చవలెను.

పై పద్యమున తొలిపాదమున 'త్వైలోని కకారమునకు—క,ఘ,గా
తో' యతి కూర్చబడినది.

మొదటి అక్షరమునకు మూడవ గణము మొదటి అక్షరమునకు యతి కూర్చుట నియమము.

కావున సీసపాదములకు ఈ నియమము వర్తించదు.

అ. ఒక్కపదములోనఁ బెక్కు విశేషములు

జనుగుచోట మొదల జడ్డలున్న

నడుగు పెడలు దనుక సం దొక్కటియ కాని

యుండ దొకట నదియు నొకట నిదియు.

111.

ఒకపాదముననే అనేక విరతులుండు నప్పుడు మొదటి సంయుక్తాక్షరమున్న అందు ఒక హల్లుతోనే అన్ని యతులను కూర్చవలెను కాని ఒకటి ఒక హల్లుతోను, వేరొకటి మఱియొక హల్లుతోను కూర్పరాదు. (ఇది సప్తష్టాదము.)

(నగ్ధర, మహానగ్ధర, మావిని, కవిరాజ విరాజితము, సరసిజము, క్రౌంచపదము, మంగళమహాశ్రీ, తరువోజ, విజయ భద్రరగడ, విజయ మంగళరగడ మున్నగునవి అనేక యతులు 2 చందములు.)

జయభద్రరగడ :

త్వౌపుత్రికాలోల కమనీయ గుణజాల

ఘననీలయనిచెప్పఁ గా బహు విరతులొప్పు.

త్వౌపాలకలలామ కంధిగర్వవిరామ

నంగ్రామ భీమ యన మహిని రెంటికిఁదప్పు. 112

విజయభద్రరగడలో 8 పంచమాశ్ర గణములుండును. 1, 3, 5, 7 గణముల తొలి అక్షరములకు యతిమైత్రి కూర్చవలెను.

పై పద్యమున తొలిపాదమున 'జ్ఞౌలోని కకారమునకు—క, ఘ, గా లతో' యతి కూర్చబడినది.

(విజయ మంగళరగడకు ప్రతి పాదమున 16 సూర్యగణములుం
దును. యతిస్థానములు 1,5,9,13గా ఉండును.

పై పద్యమున పాదాదిని 'వై' వత్తమున్నది. 2వయతి స్థానమున
'స్వ' మూడవ యతిస్థానమున 'ప్ర' నాలుగవ యతిస్థానమున 'వ' ఉన్నవి
ఇవన్నియు పాదాది 'వ'కాతమునకు మైత్రీ కలవి.

(అనగా వై-స్వలోని 'వ'— 'ప్ర'లోని 'వ'—వలకుయతి)

రెండవ పాదమున దా-ద్యా-వ్యా-య లకు యతి కూర్చబడినది.

1,2 యతులు 'దా-ద్యా'లోని దా'కు

2,3 యతులు 'ద్యా'లోని వ-వ్యా'లోవా'కు

3,4 యతులు 'వ్యా'లోని య-య'లకు కూర్చబడినది.

ఇది తప్పు, అప్పుకవి ప్రత్యుదాహరణముగా దీనిని చెప్పినాడు.

27. అంత్యోష్ఠసంధివిధులు

పాణినీయసూత్రము.

సూ॥ యుయోహోఽన్యతరస్యామ్

వృ॥ యుయఃపరస్యహస్య పూర్వనవర్ణో వాస్యాత్ వాక్ హరిః,

హోషవత్త్వాదిగుణవతో హస్యవర్గ చతుర్థః

పూర్వనవర్ణస్యాత్ వాగ్ధరిః.

సీ. కైరవ కామదు గ్గరవాహశవి కుంద

హైరణ్యగర్భవా గ్గుంసబృంద

డిండిరభోగి రా డ్ధిమకై లకైలాన

హరిధవళాంబు రు డ్డతినివాస

దేవాశ్వసురసరి క్షీర ముక్తా కాశ
హరిచందనై నిభృద్ధాదినిశ
పారద ప్రాకకు బభ్రస్తి కంబుక్షీర
హలధర శారదా బభ్రయపటీర

తే. పాండునత్కిర్తి యని యిట్లు వర్ణహల్లు
పొల్లులకు బై హకారంబు పాండునపుడు
కందిబంధన యంత్రోష్మ నంధి విరమ
ణాఖ్యచే దానికెయ్యది యైనఁజెల్లు.

115

పాణినీయమున 'య్యు' ప్రత్యాహార వర్ణములకు (య, భ, ఘ, థ, ధ, ఙ, బ, గ, డ, ఢ, ఖ, ఫ, చ, త, థ, చ, ట, త, క, ప) హకారము పరమగునపుడు వీనికి పూర్వ సవర్ణాదేశము విభాషను విధింపబడుచున్నది. అపుడు రూప ద్వయము సిద్ధించుచున్నది.

వాక్ + హరి = వాగ్ధరి - వాగ్ధరి

ఇట్టిచోట్ల హకారమునకు గాని, దాని కారదేశమయిన వర్ణమునకు గాని యతి కూర్చవచ్చును.

(య య్యు లనగా అను నాసకములేని వర్ణక్షరములు)

పై పద్యమున తొలి పాదమున

కై — కామదుక్ + హర (అదేశ 'ఘ' తో యతి)

హై — వాక్ + హంస (ఐప్ర 'హ' తో యతి)

రెండవ పాదమున

డి — రాట్ + హిమ (అదేశ 'ధి' తో యతి)

హి — డుట్ + హరి (ఐప్ర 'హ' తో యతి)

జేవాశ్వసురసరి క్షీర ముక్తా కాశ
హరిచందనై ణభృద్ధాదినీశ
పారద ప్రాకకు బృస్తి కంబుక్షీర
హలధర శారదా బృయపటీర

తే. పాండునత్కీర్తి యని యిట్లు వర్ణహల్లు
పొల్లులకుబై హకారంబు పొందునపుడు
కందిబంధన యంత్రోష్మ సంధి విరమ
ణాఖ్యచే దానికెయ్యది యైనజెల్లు.

115

పాణినీయమున 'రు'య్యు' ప్రత్యాహార వర్ణములకు (రు, భ, ఘ, థ, ధ, ఙ, బ, గ, డ, ఖ, ఘ, ఛ, త, థ, చ, ట, త, క, ప) హకారము పరమగునపుడు వీనికి పూర్వ సవర్ణాదేశము విభాషను విధింపబడుచున్నది. అపుడు రూప ద్వయము సిద్ధించుచున్నది.

వాక్ + హరి = వాగ్ధరి - వాగ్ధరి

ఇట్టిచోట్ల హకారమునకు గాని, దాని కారదేశమయిన వర్ణమునకు గాని యతి కూర్చవచ్చును.

(రు య్యు లనగా అను నానికములేని వర్ణాక్షరములు)

పై పద్యమున తొలి పాదమున

కై — కామధుక్ + హర (ఆదేశ 'ఘ'తో యతి)

హై — వాక్ + హంస (ఐప్ర 'హ'తో యతి)

రెండవ పాదమున

డి — రాట్ + హిమ (ఆదేశ 'ధి'తో యతి)

హి — రుట్ + హరి (ఐప్ర 'హ'తో యతి)

నాగపర్యంక శాయి న న్నార్దయాయ
 తాత్మసుతనామ యోగి హృన్మధ్యధామ.

పై పద్యమున

న — గూఢపాత్+మద (ఆదేశ 'న' తో యతి)

ద — గోత్రిభిత్+మణి (బుచ్చ 'త' తో యతి)

నా — సత్+మార్గ (ఆదేశ 'న' తో యతి)

ధా — హృత్+మధ్య (బుచ్చ 'త' తో యతి)

అది పురాణము నందు :

ఒకనాఁ డిందుధరుండు పార్వతియు లీ లోద్యాన కేళీనతి
 న్నికటానేక వనప్రదేశముల దై తేయేంద్ర కన్యాపురో
 నికురుంబంబులు పారిజాత కుసుమా నీకంబుపైఁ జల్లద
 ర్పక బాణంబుల కెల్ల నెల్లయగు సా

భాగ్యంబు శోభిల్లఁగాన్. 118

పై పద్యమున రెండవ పాదమున (సరిత్+నికట) బుచ్చత కార
 మునకు - తే తో యతి.

మమచరిత్రమునందు (2-16)

మ. అకలఁకౌషధ సత్త్వముంచెలియ మా

యాద్వారకావంతి కా

శి కురుక్షేత్ర గయాప్రయాగముల

నే నేవింప కుద్దండగం

డకవేదండ వరాహవాహరిపు ఖ

డప్రవ్యాఘ్ర మిమ్మంచు కొం

డకు రాజెల్లున బుద్ధిజాడ్యజనితో

స్త్రాదుల్లదాశ్రోత్రియుల్. 119

పై పద్యమున నాలుగవ పాదమున 'ండ-న్యా'లోని ఆదేశ నకార మునకు యతి.

తే. హలధరానుజ మయటి ని త్యమ్మటంచుఁ
బలుకు వాక్యంబుచే మయ పదము గూడు
నప్పు డనునాసికంబె ని త్యమయి నిల్చు
నలినలోచను మేను చి న్మయ మనంగ

120

మయట్ ప్రత్యయము పరమగునపుడు ఈ ఆదేశము నిత్యము. చిత్+మయము-చిన్మయము అని యే రూపము. వికల్పరూపముండదు. కావున స్థానివర్ణముతోయతి కూర్చరాదు.

పై పద్యము నాలుగవ పాదమున 'న—చిత్+మయ' ఆదేశ నకారముతోయతి. స్థానికకారముతోయతి చెల్లదు.

ఇవి వ్యంజనాక్షర విరతి భేదంబులు

III. ఉభయవళులు

ఇక సుభయవళు లెట్టి వనిన వివరించెద

సీ. సర్వేశ ! యున్నద స్వచ్ఛబ్ద యతులును
బరహావ విరతులు, ప్రాది యతులు
వెండి నిత్య సమాన విశ్రాంతి, దేశ్య ని
త్యసమాన, నిత్యాభి ధానములును,

రాగమనంధి, వి భాగ, నామాఖండ,
పంచమీ వికృతి వి భక్తి యశులు,
కాకున్వర, ప్లుతా క్షరయుగ విశ్రామ
ములునన నుభయాఖ్య వెలయు వగులు

తే. క్రమత శబ్దానుశాసన ప్రభృతి పూర్వ
కవిజనంబుల కృతుల ల క్ష్యముల కలిమిఁ
బదియు రెండు విధంబులై పరఁగుచుండుఁ
దిద్విధంబులు దెలియంగఁ దగుముకుంద

సంద్యక్షరములోని అచ్చనకుగావి, హల్లునకుగావి యతిః
నేనివి ఉభయవకులు. (అఖండయతిని అప్పకవి అంగీకరించలేద
అంగీకరించిరి. అది తర్వాత చర్చించబడినది.)

అప్పకవి 12 ఉభయయతి భేదములను తెలిపెను.

1. యుష్మదస్మచ్చృజ్జయతి, 2. పరరూపయతి, 3. ప్ర
4. నిత్యనమాన విశ్రాంతి, 5. దేశ్యనిత్యనమానవిశ్రాంతి, 6. వి
7. రాగమనంధివళి, 8. విభాగవళి 9. నామాఖండ మిశ్రమం, 10
విభక్తి విరామము, 11. కాకున్వరవళి, 12. ప్లుతయుగ విశ్రామ

ఈ 12 ఉభయయతులకు నన్నయాది మహాకవుల గ్రంథ
లక్షణములు తెలిసికొనదగును.

29. యుష్మదస్మచ్చృజ్జయతులు

క. క్షితి సస్మద్యుష్మత్పద

యతులనఁ గావ్యముల యుష్మ దస్మచ్చృజ్జ

ద్వితయమునకుఁ బైఁ బ్రాణము

లతికిన నుభయంబుఁజెల్లు నభయవిహారా 122

యుష్మద్, అన్మద్, శబ్దములకు అచ్చుపరమయి సంధి వచ్చు నపుడు సంధ్యక్షరములోని అచ్చునకుగాని, హల్లునకుగాని యతి కూర్చు వచ్చును.

సాంబోపాఖ్యానమునందు :

క. నతుగానన నందవ ది

వ్యతపోధన వర్య యుష్మ ద్దాగ మనమునన్
గృతకృతుఁడనైతిని నే

నతిపావన మయ్యో నన్మ దస్వయ మెల్లన్. 123

పై పద్యమున 'రెండవపాదమున 'వ్య'లోని యకారమునకు— (యుష్మద్+అగమ) సంధి ఆకారమునకు యతి (స్వరప్రధాన వడి)

నాలుగవ పాదమున (నేను+అతి) (అన్మద్+అస్వయ) సంధి యక్షరము ఆకారములకు యతి (స్వర ప్రధానవడి)

అధర్వణాచార్యుల విరాటపర్వమునందు

అ. ధర్మ తనయ యుష్మ ద్దాజ్ఞానిగళ విని

బద్ధ మగుచుఁ జిక్కు వడియొఁగాక

విజయమత్ర గజము విడివడ్డచో నడ్డ

పాటుగలదె విష్ణు వక్రత్రయమున.

124

పై పద్యమున తొలివిధమున 'ధ—(యుష్మద్+అజ్ఞ) సంధ్యక్షర మగు దకారముతో యతి.

ఆదిపర్వమునందు : (2-219)

క. ప్రస్తుత ఫణిసత్రభయ

త్రస్తాత్ములమైన యన్న దాదుల కెల్లన్

స్వస్తి యనిపలుక నవనర

మ పీకున కయ్యె నిప్పు డంబుజనేత్రా

125

పై పద్యమున రెండవ పాదమున 'త్రలోనిత'-(అన్నద్+అదులు)

సంధ్యక్షరమగు దకారములో యతి, (యుష్మద్, అన్నద్ శబ్దములను పోలిన తద్, ఏతద్, భవత్ ఇత్యాదులకుకూడ ఉభయయతి చెప్పవచ్చును)

30. పరరూప విరతులు

వ్యాకరణ సూత్రము :

సూ. అచోఽన్యైదిటి

వృ. అన్యైన్ ప్రభృతి శబ్దప్రిసంజ్ఞాస్యాత్, శంకధ్వాదిషు (ఁః)

పర రూపంవ్యాచమే (వా)

శ్లో. శకంధు రథకర్కంధూః కుద్దాలోఽల క్తపర్కటి,

లాంగలిషా హలిషాచ మనీషాచ పతంజలిః,

కుత్కిలోష్టిషమంజీర మస్తిష్కకులటాదయః,

తథావృకంధాసీమంతౌ శిశంధ్వాదిగణేస్సృతాః.

శకానాం దేశానామంధుః కూపః శకంధుః, శకంధువనగాను శకదేశ మందలి బావిపేరు. కర్కస్యాంధూః కర్కంధూః 'కర్కంధూర్ష దరీకోలి' త్యమరః, కర్కంధువనగాను రేగునెట్టు. కంశిరః ఉష్ణవీర్య త్వాదుద్దాలయతీతి కుద్దాలః, కుం భూమి ముద్దాలయతీతివా, దళవిశరణే, ఉదిత్యుపసర్గః, కుద్దాలో బహువారక ఇత్యమరః, కుద్దాల మనగాను విరిగి చెట్టు, పాదమలతీత్యలక్తః, అలభూషణే, 'యావోలక్తోద్రుమామయ' ఇత్యమరః, అలక్తమనగాను లక్తుక పేరు. పర్యుతే పరస్పరం స్పృశ్యత

ఇతి పర్కటీ, పృచి సంసర్గే: 'ప్లక్షజటీ పర్కటీస్సా' దిత్యమరః, పర్కటీ
 యనఁగాను జువ్విచెట్టు. లాంగలస్యేషాలాంగ లీషా, 'ఈషాలాంగల
 దండస్యా' దిత్యమరః. హలస్యేషాహలీషా. ఈ రెండును ఏడికోల పేళ్ళు.
 మనస ఈషా లాంగలదండవ త్సంబద్ధామనీషా, 'బుద్ధిర్మనీషాధిషణే'
 త్యమరః మనీష యనఁగా బుద్ధిపేరు పతత్ అంజలిః పతంజలిః. పతంజలి
 యనఁగాను వ్యాకరణమునకు మహాభాష్యము చేసిన నాగము పేరు.
 కోర్పా మేరుత్కీలః కుత్కీలః, 'అగకుత్కీల జీమూతసానుమన్నగా
 పర్వతా' ఇత్యమరః, కుత్కీల మనఁగాను గట్టుపేరు. ఉష్ణస్య ఈషః
 'ఉష్ణీష ఉష్ణీషశ్చిరోవేష్ట కిరీటయో' రితి నానార్దే, ఉష్ణీష మనఁగ దలపాగ
 పేరు. మంజురువ్యమీరయతీతి మంజీరః, ఈరస్వనే: మంజీరోనూపురో
 త్రియా' మిత్య మరః, మంజీరమనఁగా గాలిగజ్జై మస్తంజిర ఇష్యతి
 ప్రాప్తోతీతి మస్తీష్కం' ఇషగతౌ, 'తిలకంకోమ మస్తీష్క' మిత్య
 మరః. మస్తీష్కమనఁగా దల మెదడు పేరు. కులం విటకుల మటతీతి
 కులటా. అటగతౌ, 'అసతీకులచేత్వరీ' త్యమరః, కులట యనఁగా లంజె
 పేరు. అదిశబ్దముచేత వేదందసారంగములు మొదలయినవి మఱికొన్ని
 గలవు. వేదః సామవేదః అండః జనన కారణం యస్యసః వేదండః,
 సామోద్భవ ఇతి ప్రసిద్ధిః; 'సామజస్సింధురోపిన' ఇత్యమరః, వేదండ
 మనఁగా నేనుఁగు పేరు. సారాజ్యాంగాని యస్యసః సారంగః, సారం
 గచ్ఛతకే భృంగే కురంగే చ మతంగజ' ఇత్యమరః; సారంగ మనఁగాను
 చాతకాదుల పేరు. వృకస్య అంధుః వృకంధుః; వృకంధు వనఁగాను వృక
 దేశమందున్న బావిపేరు. సీమ్నుః అంతః సీమంతః; సీమంతమనఁగా
 బావట పేరు. ఇవి శకంధు శబ్దము మొదలుగాఁగలవి గనుకను శకంధ్వాది
 గణ మనబడును.

సంస్కృత భాషను 'శకంధ్యాదిమ పరరూపంవాచ్యం తచ్చ' అని పరరూపము నిత్యముగా విధింపబడినది. దీనివలన శకంధు, లా వీషా ఇత్యాది శబ్దములందు (శక+అంధు, లాంగరి+ఈషా) సవర్ణ గుణ సంధ్యాదులు రాకపూర్వమునందలి 'టి' సంజ్ఞకు పరరూపము వచ్చుచున్నది. 'టి' సంజ్ఞ అనగా శబ్దము నందలి చివరి అచ్చు మొదలు ఉన్న వర్ణ సముదాయమునకంతకును సంజ్ఞ.

(పతతీలోని 'అతీ' మనస్లోని అస్ టి సంజ్ఞలు.

శక, కర్కలలో చివరి అకారమే టి సంజ్ఞ కలదగుచున్నది.

క. విరతికి వ్యాకరణమునను

వరరుచిచే జెప్పబడిన వాక్యమువలన

బరరూపము నిత్యంబై

పరంగు శకంధ్యాదులకు ను భయముంజెల్లున్.

ప్రాణిని సూత్రకారుడు, వరరుచి వార్తికకారుడు పతంజలి కారుడు అందురు. 'శకంధ్యాది' సూత్రము వరరుచి వార్తికము.)

పై సూత్రము వలన శకంధ్యాదులకు పరరూప సంధి నిత్య వచ్చుచున్నది. తెలుగున ఈ గణమునకు ఉభయ యతి చెల్లును. శకంధ్యాదులలోని, సంధ్యక్షరమందలి అచ్చునకుగాని, హల్లునకుగాని చెల్లును.

(అచ్చుంధి కారణముగన వ్యరప్రధాన వడి, అఖండ శబ్దముగా టచే వ్యంజన యతి రెవ్వండును చెల్లును.)

వేదండ శబ్దమునకు ఆది పర్వమునందు : (3-228)

మత్తకోకిల.దండితాహిత వీర సూరిని ధాన దానవిన్.

దండపార్థ పరాశ్రమప్రియ ధామ దిక్పరి పూరితా

ఖండపాండు యశోనిధి పర గండభైరవ వైరివే
దండదండవిదారి ఘోరత రాసిభాసి భుజార్గళా. 127

పై పద్యము నాలుగవపాదమున (వేద+అండ, తర+అసి)
సంధ్యక్షరములోని అకారమునకు యతి.

భీష్మ పర్వమునందు : (1-234)

ఉ. పాండునృపాల నందనులు పావనిముందుగఁదాఁకనట్లు భీ
ష్ముండు గడంకమై నడుచు చోటికిఁ

జక్కటిగాఁగద్రోచియెం

దొంక గడంగి నేన తమ యుబ్బున కుబ్బంగ

నవ్వపై న్య వే

దండ ముఖాంగముల్ తృణ వి తానముగాఁగొని

నిర్వికారులై. 128

పై పద్యమున నాలుగవపాదమున ద-కాలకు వ్యంజన మైత్రి.

సారంగ శబ్దమునకు చంద్రికా పరిణయమునందు :

ఉ. జంగమరోహణాద్రి నద్భ శంబులు తత్పురిగల్గు భద్రసా
రంగవరేణ్యముల్ పయికి హస్తము లించుకసాచి

యవ్వియ

ద్ధాంగరురంబు వీల్చి మఱి తద్వచుఘ ప్రకరంబు దప్పి వా
యంగ నొసంగు రంగుగ ని జౌఖ్య వహించిన

చాతకాళిన్. 129

పై పద్యము రెండవ పాదమున (సాం+అంగ) సంధిస్వరమునకు
-హ తో స్వరయతి.

ద్రోణ పర్వమునందు : (1-17)

ఉ. అంగదనాథు మ్రింగిన వృ కావలి దన్వెనఁ జుట్టుకొన్న న
ర్వాంగము లుంజలింప బెగ డందుచు దిక్కులు

చూచుచున్న సా
రంగియపోలె నుండెఁగురు రాజ భవత్సుతునేన భీష్మునా
జంగబళించి పాండవులు జృంభిత విక్రమలీలఁ

బొల్చుటన్. 130

పై పద్యమున మూడవపాదమున ర-రాలకు వ్యంజనమైతి.

31. ప్రాదియతులు

ఉపసర్గలు :

శ్లో॥ ప్రపరాప్రతిపర్యత్యధ్యభ్యవాచూప సంస్వప
నివినిర్గురుదప్యజిత్యపసర్గాస్తు వింశతిః॥

ప్ర, పరా, ప్రతి, పరి, అతి, ఆది, అభి, అవ, అను, ఉప, నమ, సు, అప, ని వి, నిర్, దుర్, ఉత్, అపి. ఆజ్ ఇవి ఇరువదియును ఉప సర్గలు.

వ. ప్రకారోపసర్గంబాది యగుటంజేసి ప్రాదు లనంబడును.

ప్రపరా మొదలగు ఇరువదింటికిని ఉపసర్గలనిపేరు. ఈ ఉపసర్గలు చేరుటచే రాతువు విశేషార్థము నిచ్చును. 'ప్ర'తో మొదలగుటచే వీనికి ప్రాదులనిపేరు.

తే. ఆంధ్రమునకుఁ జేరని పరా జపులు మూఁడు

గాక తక్కిన యుపసర్గ కముల తలల

స్వరము లతికిన వానిక వ్వలను నిలుచు

నచ్చుయిన హల్లయినఁ బ్రాది యతి యనంగ.

‘సూ, ఆజ్, అపి’ అను మూడు ఉపసర్గములకును ఆంధ్రమున అనగా తత్సమములందు ప్రయోగములేని కారణమున ఆ మూడునుగాక మిగిలిన ఉపసర్గలకు అచ్చుపరమయి నంది కలిగినప్పుడు అచ్చుతోగాని, హల్లుతోగాని ఉభయయతి చెల్లును.

తే. అబ్జయోని రజోగుణ ప్రాప్తిదనరుఁ

బద్మనాభుఁడు సాత్విక ప్రాప్తిదనరు

రజతగిరి మందిరుడు తమః ప్రాప్తిదనరు

ననఁగ నిబ్బంగిఁ బ్రాదుల కమరు యతులు

133

పై పద్యమున

తొలి పాదమున ‘అ’కారమునకు-(ప్ర+అప్తి) నందిగతమగు స్వరమునకు యతి.

రెండవ పాదమున ‘ప’కారమునకు - ప్రాప్తిలోని పకారముతో వ్యంజనమైత్రి

మూడవ పాదమున ‘ర’కారమునకు - ప్రాప్తిలోని రేఫముతో వ్యంజనమైత్రి.

ప. కడమ యుపసర్గములకు అన్నిటికిని ఇటువలెనే రెండుం జెల్లునని తెలుసికొనునది.

134

‘ప్ర’ ఉపసర్గకు అప్పకవి ఉదాహరణములు చూపి మిగిలిన వాటికి అట్లే ఉభయయతి చెల్లునని తెలుపుచున్నాడు.

32. నిత్యసమాస విశ్రాంతులు

తే. ఒక్క సమసనమున శబ్ద యుగము గూడి

పదము లేర్పాటుగాఁ గాన బడని ప్రాణ

సంధులకు నిత్యసమాసన శ్రాంతులును న

ఖండ విశ్రమము లునన రెండుఁజెల్లు.

135

(అవిగ్రహః, అన్వపద విగ్రహోవానిత్య సమాసః విగ్రహ వాక్యములేనట్టియు, సమాసగత పదములతో విగ్రహ వాక్యములేనట్టియు సమాసములు నిత్య సమాసములు.)

నిత్య సమాసములలో రెండు శబ్దములకు సంధి కలిగినను ఆ శబ్దములు వేరువేరుగ కనబడవు, ఒకే శబ్దమువలెనుండును. అట్టి సంధ్యక్షరమునకు ఉభయ యతి చెల్లును.

(నిత్యసమాస విశ్రాంతికే అఖండ యతి అనియు పేరు.

క. లోకంబునఁ గర్ణాట వ

నాకోద్వీపాంతరీప నాస్తి పదార్థా

నేకాన్యోన్య జనార్దన

నాకాదులు నిత్యసమన సము లంఘదుబుధుల్.

136

వ. ఆదిశబ్దముచేత మందార నారికేళ శబ్దాదులు మఱియు ననేకములు గలవు.

కర్ణాట (కర్ణ+అట), వనాక (వన+ఓక)

ద్వీప (ద్వి+అప్), అంతరీప (అంతర్+అప్)

నాస్తి (న+అస్తి), పదార్థ (పద+అర్థ)

అనేక (న+ఏక), అన్యోన్య (అన్య+అన్య)

జనార్దన (జన+అర్దన), నాక (న+అక)

ఆది శబ్దముచే ఈ నిత్యసమాసములలో చేరునవింకను కలవని తెలియుచున్నది. మందార (మంద+అర), నారికేళ (నారిక+ఈళ) వంటి శబ్దములనేకములు కనబడుచున్నవి.

కర్ణాట శబ్దమునకు రామాయణమునందు (4-826)

శా.లాటిచందనచర్చ చోళమహిళాలా వణ్యసామగ్రి క

ర్ణాటి గీత కళానరస్యతి కళిం గాంతఃపురీ మల్లికా

వాటి మంజరి గౌళవామ సయనా వక్షోజహారాళియై
పాటింపందగు నీదుకీర్తి రధినీ పాలాగ్రణి సాహిణి. 138
పై పద్యమున రెండవపాదమున 'కర్ణ+అటి' - 'కళింగ+అంతః'
స్వరయతి.

శ్రీనాథుని వీధి నాటకమునందు :

మ.కుసుమం బద్దిన చీరకొంగు వొలయం గ్రొవ్వారు
పాలిండ్లపైఁ
ద్రినరంబుల్ పోలుపార వేణి యంటూ దేశంబుపై
రాయఁగాఁ
బసనెవ్వఁడొయొకండు రాత్రిరతులం బల్లాసి గావించిన
స్వసివాళ్వాడుచు వచ్చుచున్నయది కర్ణాటాంగ
నంగంటిరే. 139

పై పద్యము నాలుగవపాదమున 'న్వ'లోని నకారమునకు - 'కర్ణాటా
లోని ఐకారమునకు వ్యంజనయతి.

వ. వనాకశబ్దమునకు వనే కాన నేటకఃస్థానమన్యేతివనాకాః.

అధర్వణాచార్యుల విరాట పర్వమునందు :

క. శ్రీకంఠఁడెదురునవుడు వ
నాకోధ్వజ మింద్రమకుట ముద్దన తురగా
నీకము దివ్యశతాంగము
నాకవ్వడి కల్పియున్న సతఁడేమగునో. 141

పై పద్యమున రెండవపాదమున 'నా'లోని ఐకారమునకు + అర్జున' పరసంది గతస్వరమునకు వృద్ధి స్వరయతి.

దానియంద :

క. ఆకర్ణ దురాలాపము

లాకర్ణింపఁగ నసహ్య మై ద్రోణునితో

నాక నదీసుతుఁడనియె వ

నౌకోధ్వజ మఱుగవచ్చు నకుఁజూపితగఁ.

142

పై పద్యమున నాఱగపాదమున 'నౌ-న'లకు వ్యంజనమైతి.

ద్వీప శబ్దమునకుఁ గావ్యలంకార చూడామణి యందు : (7-65)

ఉ. ద్వీపులద్రుంచు విశ్వజగ తీపతి య త్రమశక్తి జాంబవ

ద్వీపమునందు గోవులకు నిమ్ముగఁ జేయుటయుం

గోపతిధేయ వద్విభునకుం దనవైభవ మిచ్చెఁగాక యే

భూపతు లీ వదాన్యగుణ బుద్ధిఁ బ్రసీద్ధి వహించి

రుర్వరనే. 143

పై పద్యమున తొలిపాదమున 'ద్వీలోని దీ-తీలకు' వ్యంజనయతి.

రెండవపాదమున 'ద్వి+ఈవ' 'త+ఇమ్ముగ'లలోని పరస్వరము లకు యతి.

నైషదమునందు : (1-44)

నీ.పా. వితత నవద్వయ ద్వీప నానాజయ

శ్రీవధూటీ నమా శ్లిష్ట భుజండు. 144

పై పద్యపాదమున 'వి-ద్వీలో' 'వి' లకు వ్యంజనయతి.

వ. అంతరీవ ప్రతీప శబ్దములకును ఇటువలెనే.

145

‘దవ్యం తరువ నగ్గేభ్యోప ఈత్’ అను సూత్రముచే అకారమునకు
 ఈకారము వచ్చి ద్వి+అప్-ద్వి+ఈప్-ద్విప్
 అంతర్+అప్-అంతర్+ఈప్-అంతరీప
 ప్రతి+అప్-ప్రతి+ఈప్-ప్రతీప అని
 ద్విప్ శబ్దమువలెనే సాధనీయములగుచున్నవి.

నాస్తి పదమునకు శృంగార షష్టమునందు :

సీ.గీ. తల్లియును దండ్రి దై వంబు తలఁప గురుఁడ

కాఁడె యితఁడేమి చేసినఁ గనలఁదగునె

నాస్తికాధమ యోరి య న్నాయవృత్తి

‘నాస్తితత్వం గురోఃపర’ మ్మృనఁగ వినవె.

146

పైపద్యమున మూడవ పాదమున ‘నా-న్యాయోని నా’ లకు వ్యంజన
 యతి.

నాలుగవ పాదమున ‘న+అస్తి-పరమ్ము+అనగ’ సంధిగత స్వర
 యతి.

నిష్ఠ చిత్తీయమునందు : (1-84)

శా. ఆనిష్ఠానిధిగేహాసీమ నడు రే

యాలించినన్ మ్రోయు నెం

తే నాగేంద్రశయాను పుణ్యకథలుం

దివ్యప్రబంధాను సం

క్రాంతధ్యానము ‘నాస్తిశాకబహుతా,

నాస్త్వప్నతా, నాస్త్వపూ

పో, నాస్యోదన సౌష్ఠవంచ, కృపయా

భోక్తవ్య మన్నుల్కులున్. 147

పై పద్యము మూడవ పాదమున 'ంధా-నా' లకు బిందు యతి.

పదార్థ శబ్దమునకు సాంబ విలాసమునందు :

తే. హాళికినెదు రేగి నకల పదార్థములు ను

పాయము వెట్టి నీముద్దు పట్టితోడ

జాంబవంతుని దాహిత్రు శౌరిపుత్రు

సాంబు నొప్పించి బ్రతికించు నకలజనుల.

148

పై పద్యము తొలి పాదమున 'హ-(పద+అర్థ) సందిగత ఆకార మును' యతి.

భాస్కర శతకమునందు :

దక్షత లేనియింటికిఁ బ దార్థము వేటొక చోటనుండి వే

లక్షలు వచ్చుచుండినఁ బ లాయనమై చనుగల్గగాదు ప్ర

త్యక్షము వాగులు న్వృతద లన్నియు వచ్చిన నీరు నిల్చునే

యక్షయమైన గండి దెగి నట్టి తటాకములోన భాస్కరా.

149

పై పద్యము తొలి పాదమున 'ద-దా' లకు వ్యంజన యతి.

అనేక శబ్దమునకు విష్టు చిత్రియమునందు : (1-35)

క. తునియలు తొమ్మిదయట పదు

నెనమండ్రట మోచువార నేకపక్షి కూ

ర్మనగాహు లేటిలావరు

లని తావక బాహు వొకటి యవని భరించెన్.

150

పై పద్యము రెండవ పాదమున ' + ఎనమండ్రు—న+ఏక' సంధిత స్వరయతి.

కహస్తి మాహాత్మ్యమునందు ; (1-42)

॥ తాను గుమారజంగమ సుధారక మాళియుఁగూడిమాడి
యిం

పై న రతిప్రసంగముల వర్ధనిమీలిత నేత్రపద్మముల్
మానని చుంబనంబలర మాటలు సొక్కులు వీడి వీడిపో
నీని కవుంగలింతలు న నేక విలాసములుం

జెలంగఁగాన్. 151

పై పద్యము నాలుగవ పాదమున 'వీడిపోన్+ఈని-న+ఏక' సంధిగత స్వరయతి.

కర్ణ వర్ణమునందు (2-355)

. మ్రొగ్గెడు వాహనంబులును మోములుఁదెల్పఁగ జారు
వాజులు

న్దిగ్గి తొలంగుపైనిరుల నేకులు గవ్వపుఁబాటు చొప్పుడన్
మ్రుగ్గు సిడంబులుం గులముమాటికి

నేటియెదిర్చియొంటిమై

మ్రగ్గెడు వారునై కురుధ రావరుపైన్యము

రూపుమాయఁగాన్ 152

పై పద్యము రెండవపాదమున 'న్దిగ్గిని ని—నే'లకు వ్యంజనయతి

అము క్తమాల్పదయందు (1-52)

మలిచి పయోజకోశముల మాడ్కి

నొనర్చిన పద్మరాగవుం

గలశేపుటెఱ్ఱి డాల్పొమిడి కంబులతో

సవరంజియోడు బి

శృల నలవై జంతముఁ జ లంబున

గెల్వఁదదంశితంబులై

నిలిచినభంగి మాడువుల నేకములుల్ల సిలుం

బురంబునన్ 153

పై పద్యమున 'ని-నే'లకు వ్యంజన యతి.

వ. అనాది అనంత అనంగ అనూరుశబ్దములు మొదలయిన

నజ్జో సమాసముల కన్నిటికిని ఇటువలెనే రెండునుం

జెప్పవచ్చును. 154

న+ఆది, న+అంత, న+అంగ, న+ఊరు

ఇవట నజ్జో సమాసవిధి వర్తించుచున్నది.

'నజ్జోయొక్క'నకారము అచ్చుపరమగునపుడు 'అన్'గాను, హల్లు పరమగునపుడు 'అ' గాను మారుతుంది.

అన్+ఆది=అనాది, అన్+అంత=అనంత

అన్+అనంగ=అనంగ, అన్+ఊరు=అనూరు

అసత్యము, అదర్శము హల్లు పరమైనపుడు సిద్ధించినరూపములు.

అచ్చు పరమగునపుడే యుభయ యతి వచ్చును.

అనాది, అనంత ఇత్యాది నజ్జో సమాస శబ్దములందు పరవదాది స్వరమునకుగాని, సంధిలో నిలిచిన హల్లు(నకారము)నకు గాని యతి చెల్లును.

న్య శబ్దమునకుఁ గావ్యాలంకార చూడామణియందు (7-68)

సన్యఁడు విశ్వభూవిభుఁడు ధారుణీనేలఁగ భూజనంబుల
న్యోన్యహితత్వ సంపదల నొందిరి దంపపు లింపునింప న
న్యోన్య సుఖానుకూలతల నోమిరి

విప్రులు వేల్పుపిండు న
న్యోన్య సుపుష్టి తుష్టికుశలాదుల నొందిరి నాఁడు

నాటికెన్ 155

లంకార చూడామణి కర్త విన్నకోట పెద్దన,

అన్య+అన్య=అన్యోన్య-ఇట లుప్తవిసర్గక స్వరవళిచే అకార
కు, సంయుక్త యతిచే 'న,య'లకు ఉభయ యతి చెల్లును.

పై పద్యమున రెండవ పాదమున న్యోలోవి 'యో' కారమునకు-
దలన్+ఁబందిరి సంధిగత స్వరమునకు యతి.

మూడవ పాదమున న్యోలోవి 'నా'కు—నోమిరి నోకు యతి.

నాలుగవ పాదమున అన్య+అన్య—కుశల+అదుల పరపదాది
యతి ఇది లుప్తవిసర్గక స్వరవళిచే సాధ్యము

జనార్దన శబ్దమునకు—

జనార్దనయతి సుఖయతీతి జనార్దనః అర్థగతౌ యాచనేచ 'విశ్వక్సేనో
జనార్దన' ఇత్యమరః

సాంబవిలాసమునందు—

శరధి సుతాకళత్ర నవ సారసనేత్ర బలాంతకాది ని
ర్జర మతనామ పాతకవి రామ విహంగమ యాన చారుక
ర్పుర పరిధాన సాండవ వి రోధి విభంజన నిర్మలాత్మకా
యరుచి జితాబ్జఖంజన జనార్థన కైటభదైత్యమర్దనా

పై పద్యము నాలుగవ పాదమున 'య-జన+అర్ధన సంధిగత స్వరమునకు' యతి.

అరణ్యసర్వమునందు (4-397)

చ. సగినగి యేనియు నివసు జనార్దన యెన్నుండు

బొంకువల్క మ

త్యగణిత విక్రమౌరు బల ధైర్య సమగ్రుల మట్లుగాక కా
లగతి దొలంగఁ ద్రోవఁగఁ ద లంబగునే యగుఁగాక

నీకు మె

చ్చుగనిదె ప్రాణమిచ్చెదము స్రుక్కము చావునీ కార్తవీ
నేమియున్ 157

పై పద్యమున తొలిపాదమున 'స-నా' లకు వ్యంజనయతి

వ. నాకశబ్దమునకు, నవిద్యతే ఆకం దుఃఖంబ్రతేతి నాకః

స్వరవ్యయం స్వర్గనాక త్రిదివత్రిధికాలయా ఇత్యమరః

గౌరరాజు చాటుధార—

ఉ. ప్రాకుటదర్పులై సకల రాయని లక్క-నృపాలు

నాజిల్

దాఁకు విరోధిసై న్యము ముదంబొద వన్వరియింప

వచ్చుచే

నాకసమెల్ల గ్రమ్ముకొను నంచిత దివ్యవిమాన సంచ

నాక విలాసిని చరణ హంసక భూరి యుగం యుగధ్వను

15

పై పద్యమున నాలుగవ పాదమున (న+అక) సంధిగత అక
మునకు-హ 'తో' యతి,

విరాటపర్వమునందు (5-124)

మును వెఱతునేయ మీరలు

ను నేసినఁగాని యనుడు నాకేశసుతున్

నురాచార్యుఁడు జెప్పెది

స్థితి బాణముల నేసెఁ జూపఱు వొగడన్ 159

పై పద్యమున రెండవ పాదమున 'న-నా'లకు వ్యంజన యతి.

లంకార చూడమణి యందు : (7-66)

కరవాలము పాలై

గాకంబున కేఁగి రాజ నారాయణ యా

హాకాంతు లెట్టిచనవో

గాక విటోత్తములఁ దూల నడుతురు కడిమిన్. 160

పై పద్యమున రెండవ పాదమున 'నా-నా' లకు వ్యంజన యతి.

నాలుగవ పాదమున (న+అక)-(తూలన్+అడతురు) సంధి గత యతి.

మిత్ర శబ్దమునకు రంగనాథుని రామాయణమునందు :

పద. ఎక్కడా గురుఁడని యెఱుంగని నీకు

నక్కటా గురుఁడ విశ్వామిత్రుఁడయ్యె. 161

పై పద్యమున రెండవ పాదమున (నీకున్+అక్కటా) - (విశ్వాప) సంధిగత స్వర యతి.

క్రర రామాయణమునందు : (5-263)

హరకోదండ విఖండనుండు జనక క్షౌధీశు జామాత భా

స్కర వంశాగ్రణి జానకీప్రియుండు విశ్వామిత్ర

యాగాహిత

సుర సంహారి విరాధకాలుఁడు ఖరా సుద్వంసి
మారీశ సఁ

హరుఁ డన్య ప్రమదా పరాజ్ఞుఁడు యో ధ్యానాయ
కుండాదటన్. 16

పై పద్యమున రెండవ పాదమున 'స్కలోని స-శ్వాలోని శ' లక్ష
వ్యంజన యతి.

అపోశన శబ్దమునకుఁ జమత్కార రామాయణము నందు :

క. ఓ శశిముఖి లోపాము

ద్రేశుఁడు కలశభవుఁడుండు నిట నతఁడు తపో
గాశి మహాత్ముఁడు మునుపా

పోశనగముగఁగొనియె సాగ రాంబువు లెల్లన్. 1

పై పద్యమున నాలుగవ పాదమున (అప+అశన) - (సాగర
అంబువు) పరపదాది స్వర యతి.

లుప్త విసర్గక స్వరములచే సాధ్యము.

శృంగార షష్ఠమునందు :

నీ.గీ. త త్రరంబున నాపోశన మె త్తబోయి

భూసురుండెత్తి నుత్తరా పోశనంబు. 1

పై పద్యమున రెండవ పాదమున 'భూ-పో' లకు వ్యంజన య

స్వాంత శబ్దమునకు శృంగార నై షఢమునందు : (2-82)

గీ. అధికరోష కషాయిత స్వాంతుడైన

నరపతికి విన్నవింపకు నా యవస్థ

పైత్యదోషోదయంబునఁ బరుసనైన

జిహ్వాకుసు బంచదారయుఁ జేదుగాదె.

పై పద్యమున 'అకారమునకు-(స్వ+అంత) సంధిగత అకారము నకు స్వరయతి.

విరాటపర్వమునందు : (2-331)

ఉ. స్వాంతము, బాహుగర్వమున నంతమసాంధముగాగ శంకయా

వంతయు లేక కీచకుడ హంకృతి ముంగలి నాగమంటపా భ్యంతరసీమఁజొచ్చి దరి యంజని యారసి నెజ్జఁగాంచి య త్యంతముదావహంబగుడు నందు రయంబునఁగేటు

సాఁపఁగాన్. 166

పై పద్యమున మొదటి పాదమున 'స్వాం'లోని నకు-న కు యతి.

ఏకాంత శబ్దమునకు పారిజాతాపహరణమునందు : (1-43)

అంతట నొక్కనాఁడు ధవ భాంబుజనేత్రుఁడు వచ్చిరుక్మిణీ కాంత గృహంబులోన శశి కాంతశిలామయ వేదిమీఁద నే కాంతమునందుఁగొందఱు మృ గాయతనేత్రలుగొల్వ జూదమ త్యంతవినోదకేళిమెఱు నాడుచునుండఁగనద్భుతంబు

గాన్. 167

పై పద్యము మూడవ పాదమున (ఏక+అంత)——(మృగ+ అయత) సంధిగత స్వరయతి.

ఆదిపర్వమునందు : (8-24)

సీ.గీ. కామసుఖ సంగములకు నే కాంతగృహము పొలిచిపొలిచియు ధర్మార్థ ములకు నిదియు

యాన్పదంబన వర్గత్ర యానురమ్య
లైన జనులకెంతయు నొప్పు నప్పురంబు

168

పై పద్యమున తొలి పాదమున కా-‘ఏకాంత’లోని కా కు వ్యంజన
యతి.

వ. సిద్ధాంత, రాద్ధాంత, లతాంత, ప్రాంత, నిశాంతాది
శబ్దములకన్నిటికిని ఇటువలెనే రెండును నడచును. 169

సిద్ధ+అంత, రాద్ధ+అంత, లతా+అంత, ప్ర+అంత, నిశా+
అంత వీనికి ఉదయ యతి చెల్లును.

నారాయణ శబ్దమునకు,

నారా: ఆప: ఆయనం ప్రానమస్య నారాయణ: ‘విష్ణుర్నారాయణః
కృష్ణ’ ఇత్యమరః.

ఆదిపర్వమునందు : (1-25)

పాయక పాకశాసనికి భారత ఘోరిరణంబునందు నా
రాయణ నట్లు దానును ధ రామర నంశవిభూషణుండు నా
రాయణభట్టు వాఙ్మయధు రంధరుడీ కృతి కిష్టుడున్ సహ
ధ్యాయుడునైన వాడభిమ తంబుగఁదోడయి

నిర్వహింపగాన్. 170

పై పద్యమున రెండవ పాదమున (నార+అయన)-(ధరా+అమక)
సంధిగత స్వరయతి.

మూడవ పాదమున రా-ర లకు వ్యంజనయతి.

వాతాయన శబ్దమునకు

చాదుధేష్ట చరిత్రమునందు :

గీ. అచ్చరలు వందనంబునఁ జెచ్చుకొను సు
రాగనుమములు హర్ష్యవా తాయనముల
చేతఁ గాల్పించి తత్పుర ప్రీతికొనంగి
వేడికొని పోవుదురు శ్రవ వీడియములు

171

పై పద్యము రెండవ పాదమున (సుర+అగ) - (వాక+అయనము)
సంధిగత స్వరయతి.

విరాటపర్వమునందు (2-238)

స్తీ. పా. తరుణులుఁ బతులు వాతాయనమ్ముల నల్ల
మలయ వేఁబోకల మలయపవను
పై పద్యమున త-తాలకు వ్యంజనయతి.

172

ఉపాయన శబ్దమునకు ;

సుదక్షిణాపరిణయమునందు ;

త. వలఁబడియున్న జక్కవక వంబురుణింపుచు

నన్నపైఁటలో
వల బిగిగుబ్బిలోయ కను పండువునేయఁగ మోడ్పుఁ

జేతు లా
దలను ఘటించి మ్రొక్కిడి పదంపడి మెల్ల న డాయఁ

బోయితో
య్యలి విరిబంతిదోయిట ను ప్రాయన మాయనకిచ్చి

యిట్లను 173

పై పద్యమున నాలుగవ పాదమున తొయ్యలిలోని 'య'కు-
(ఉప+అయన)లోని ఆ కు స్వరయతి.

అష్టమహిషీ కళ్యాణమునందు
ద్వి. ఇంతుల మేల్బంతి యిడిననేవంతి
బంతి చేదోయి ను పాయనమిచ్చి 1
పై పద్యమున రెండవ పాదమున బ-సాలకు వ్యంజనయతి.

రసాయన శక్తిమునకు ;
అనంతుని ఛందమునందు (1-21)
అ. నాస్తి యనక మహిస నంతనంపదలు నా
రావణుం డొనంగు రమ్యమగు ర
సాయనంబు బుధుల క్క తడవ నిత్యన
మానయుతులు రెంటి నంటియుండు 11

పై పద్యమున మూడవ పాదమున (రస+అయనంబు)-
(బుధులకు+అతడు) సంధిగత స్వరయతి.

కైమివి భారతమునందు (1-22)
నీ. గీ. మట్టిమాత్రంబె పిల్లల మట్టి పేరు
పేరువలెగాదు శారదా వీరకంబు
వారిలోవలచిన వీరు వాక్యసరణి
స రసులకునెల్ల గర్జ ర సాయనంబు 176
పై పద్యము నాలుగవ పాదమున స-సాలకు వ్యంజనియతి.

రామాయణ శబ్దమునకు :

రాఘవ పాండవీయమునందు (1-4)

ఉ. ఏయెడ సర్ధకారవ స మృద్ధితు శబ్దవిశుద్ధిముం దిరం
బై యనవద్య తంబరగ సంధ్రవచ్ఛితి భారతంబు రా
మాయణమున్ రచించిన మ హాత్ముల నాత్మదలం

చెదన్ జగ

ద్దేయుల నన్న పాఠ్యునిని దిక్కన నెఱ్ఱిన భాస్కరా

ఖ్యునిన్ 177

పై పద్యము మూడవపాదమున (రామ+అయన)-(మహా+అత్ముల)

సంధిగత స్వరయతి-

జైమిని భారతమునందు (6-96)

తే. మాని బల్పితమైన రా మాయణంబు

స్వరలయగ్రామ మూర్ఛనా సరణులెఱిగి

గానశక్తుల మెఱసి సా యాత్మరింపఁ

బాదిరాలాపములఁ ద్రిన ప్తములు ముట్ట 178

పై పద్యము తొలి పాదమున మౌ-మాలకు వ్యంజనయతి,

వ. పరాయణ, పలాయన, బాదరాయణ, సాంఖ్యాయన,

శాకటాయన, కాత్యాయన, వాత్సాయన, భోదా

యన, దక్షిణోత్తరాయణాది శబ్దములకును ఇటువలెనే

రెండును గలవు,

179

‘అయనము’ ఉత్తరపదముగాగల పై వానికన్నిటికిని ఉభయర
చెల్లును.

మార్తాండ శబ్దమునకు

శృంగార షష్ఠమునందు

నీ. గీ. వలవదు భయంబు వారెంత వారలై న

నట్టివారలు మన కగ్గమైనవారు

వారు నిరయంబునకుఁ గాఁపు వచ్చువార

లనుచు బుద్ధిగ జెప్పె మార్తాండసుతుఁడు 11

పైపద్యము నాలుగవ పాదమున (వారలు+అనుచు)-

(మార్తా+అండ) సంధిగత స్వరయతి.

ద్రోణ పఠ్యమునందు :

మ. ధరణీచక్రము దిద్ది తందిరిగె మా ర్తాండుండు కుంతీభవ
త్కిరణుండయ్యె దిశావితానము వడం కె

నిన్నదత్తేన్మపీ
ధర సంతానములోన గ్రక్కదలె ను ద్రాభంతంబులై
యంబుధుల

పారలెగ గట్టులమీఁద జెట్టు పిడుగుల్ మ్రోసె న్ని
తాంత ధ్వనిన్. 12

పై పద్యము కొలిపాదమున ధ-ర్తాలోని ‘త’ కారమునకు వ్యంజన
యతి.

వ. బ్రహ్మాండాది శబ్దములకును ఇటువలెనే అచ్చును హల్లును
జెప్పదగును. 182

అంద శబ్దము ఉత్తరపదముగాగల బ్రహ్మాండాది శబ్దములకును ఉభయయతి చెల్లును.

ఉపసర్గ నందికి

చంద్రికా పరిణయమునందు :

ఉ. అంతట రుక్మబాహు వసు ధాధిప నందన

యొక్క-నాడు శు

ధాంతగృహంబు వెల్వడి విహారరతిం జనుదెంచె

నచ్చెలుల్

చెంతలఁగొల్వ గుంజదలి శింజిత రంజిత కుంజమంజుల

ప్రాంతగళత్ఫలానవర తాంగజఘోటికిఁ బుష్పవాటికిఁ

పై పద్యము తొలిపాదమున 'అ'కారమునకు — (వసుధ+అధిప)

కారమునకు స్వరయతి.

కవిజనాశ్రయమునందు : (1-66)

కీ.మానుగ విశ్రమాక్షర న మంచితమై స్వరమూఁదినన్ దదీ

యానుగుణాక్షరంబు కొని యైనను జెప్పఁగనొప్పు నీ

క్రియన్

భాను నహస్రభాసి వృష భాధిపుడన్నటు లర్థయుక్తమై

పూనినచో నఖండవడి పొల్పుగు నాది కవిప్రణీతమై 184

పై పద్యము మూడవపాదమున భా-భాలకు వ్యంజనయతి.

వ. ద్వార శబ్దమునకు, ద్వే అరే పార్శ్వ యస్యతత్ ద్వారమ్

పుష్పోదరాదీని యధోపదిష్టమితి సూత్రేణ ద్విశబ్దాంతస్య.

అకారాదేశః

ద్వి+అర-ద్వ+అర-ద్వార అగుచున్నది. ఇట ఉభయయః
చెల్లును.

ఉ. వారక వారకామినుల వర్తులచారు కుచోపగూహముల్
కోరక కోరకోల్ల సిత కుంజములం జిగురాకు పానుపుల్
చేరక చేర కేరళ కళింగ కుళింగ నశేంద్ర మందిర
ద్వారవిహారులై సిరుల నందక నందక పాణిఁగొల్వరో.
పై పద్యము నాలుగవపాదమున (ద్వ+అర)—(సిరులన్+
అందక) సంధిగత స్వరయతి.

హల్లునకు విర్వచనోత్తర రామాయణమునందు (1-84)

ఉ.వారలు వారి భూరి పరి వారముతోన విమానమెక్కి రా
గా రఘునందనుం డరిగి కాంచన తోరణచిత్రమై నవ
ద్వార నికాయమైన నిజ పట్టణముత్సుక వృత్తిఁజొచ్చె ని
డారు ముదంబునన్ భరతు నాకృతి బాలిశవృత్తిఁ
గ్రాలఁగాన్. 186

పై పద్యము మూడవ పాదమున 'ద్వా'లోని వాకు ను-ప కారమున
కును వ్యంజనయతి.

కృత్ ప్రత్యాంతములు

వ. కుమారవదాచరితా శక్తిః, కుమారాయితశక్తి, కుమారాయితయా
శక్తికాలిత ఇతి కుమారాయిత శక్తికాలీ, కుమారసమాన పరాక్రమ
ద్యోతనా నిత్యర్థకః.

అదిపర్వమునందు (5-6)

ఉ. ఆయము గర్వమున్విడిచి యన్యవతుల్పని నేయు నిట్లు గాం
గేయభుజాశ్రయంబున ని కృత విరోధి సమాజుడై
కుమా

రాయితశక్తిశాలి ధృత రాష్ట్రాదు రాజ్యము

నేయుచుండె న

త్యాయత కీర్తితోడనకు హస్తపురంబది రాజధానిగాన్

పై పద్యము మూడవ పాదమున రా-రానికు వ్యంజనయతి.

వ. భద్రవదాచరితామూర్తి ర్యన్యతత్ భద్రాయితామూర్తి శోభన
మూర్తిమదిత్యావత్, అయమపి క్యజ్ ప్రత్యయాంతః.

విరాటపర్వమునందు (1-1)

ఉ. శ్రీయన గౌరినాబరంగు చెల్వకు జిత్తము పల్లవింప భ
ద్రాయితమూర్తియై హరిహరంబగు రూపముదాల్చి
‘విష్ణురూ

పాయ నమశ్శివాయ’ యని పల్కెడు భక్తజనంబు

వైదిక

ధ్యాయిత నిష్ఠబొల్చుపర తత్త్వముగొల్పెద

నిష్టసిద్ధికిన్. 188

పై పద్యము రెండవ పాదమున ‘ద్ర’లోని రాకును-రకారమునకును
వ్యంజనయతి.

5. ఈ రెండు పద్యములయందును నన్నయ తిక్కనగార్లు
కుమార భద్రశబ్దములు క్యజ్ ప్రత్యయాంతములుచేసి

సంయుక్త విశ్రామంబులుగాను బ్రయోగించిరి. అది గనుకఁ గొందఱారెండు శబ్దములమీఁదను అకారములున్నవి, నిత్యసమాస విశ్రాంతులని బ్రమయుదురు. శక్త సూత్రమువలన వానికే దీర్ఘములు వచ్చినవిగాని అందఱోపల అత్తులులేవు. 18

నన్నయ తిక్కనలు కుమారాయక, భద్రాయిత శబ్దములను వ్యంజనయతిగనే ప్రయోగించిరి. కొందరు ఆ శబ్దములమీద అకారమున్నదని సవర్ణదీర్ఘ సంది అని భ్రమించి ఉభయయతి చెల్లిననుకొందురు. ఇచట అకారము లేదని, శబ్దసూత్రముచే పూర్వాచ్ఛన్నకే దీర్ఘము వచ్చినదని తెలుసుకొనవలెను. కావున ఇది నిత్య సమాస యతి సిద్ధించదు.

తెలి. దేశ్య నిత్యసమాస విశ్రాంతులు

తే. శబ్దశాసనముఖ కపి శ్వరకృత ప్ర
బంధముల లక్ష్యములఁ గను పట్టు కతన
దేశ్య నిత్య సమాస సందికిఁ బొసంగు
వడి స్వరంబైన వ్యంజన వర్ణమైన. 18

నన్నయది కపీశ్వరుల కృతులందు అచ్చంది కలిసినవియై ఏ పదమువలె కనబడునట్టి దేశ్యశబ్దములయందు ఉభయయతికి లక్ష్యముగనబడుచున్నవి. కావున వానిని ఉభయయతి చెల్లి దేశ్య నిత్యసమాయతులనబడును.

క. రూపఱఁ బెంపఱఁ బెల్లఱ,

నేపఱచుట, గ్రీకఱియుట, నిలగఱచ్చఱయుం,

జూపఱి, యక్కఱి మొదలుగ

త్కూపఱి యివ్ దేశ్య నిత్య సమాస పదముల్. 19

వ. కొందరు వీనిపేరే దేశ్యాఖండములును అందురు. 192

రూపు+అటన్ = రూపటన్ — రూపునశించ అని అర్థము. అటు
దాతువునకు నశించు అని అర్థము. రూపుట, పెంపట, పెల్లట, ఏసటచుట,
గ్రెక్కు+ఇజియుట-క్రిక్కిజియుట, క్రచ్చుట, చూడటి, ఉక్కటి మొద
లగునవి దేశ్యనిత్య సమానపదములు.

సంస్కృత నిత్యసమానయతి ఇంతకుముందు చెప్పబడినది. ఇది
దేశ్య పదములకు చెందినదగుటచే దీనికి దేశ్యనిత్యసమాన యతియని పేరిడ
బడినది. నిత్య సమానయతికి అఖండయతి అనికూడ పేరున్నది. కావున
ఈయతికి దేశ్య ఖండయతి అనికూడ పేరు.

అనంతని చందమునందు : (1-101)

తే. అటననంగను బోవుట కర్థమైన

సంధి నిత్యసమాసోక్తి జరుగు రెంటు

నసుర వీరులనెల్ల ను క్కట వధించె

భానుకులుఁడు రావణుని నే పట చెననఁగ

193

పై పద్యము అనంతని లక్షణ లక్ష్యములు గల పద్యము.

మూడవపాదమున (రెంటన్+అసుర)-(ఉక్కు+అట)-స్వరయతి

నాలుగవపాదమున భా-ప వ్యంజనయతి.

అరణ్యపర్వమునందు : (6-345)

క. ఎఱకలుగల కులశైలము

తేఱఁగున మైరయము మెఱయ దివికి నెగసి బి

ట్టులుము జలధరము క్రియ ను

క్కట దద్దనమెల్ల నద్రువ నార్చుచుఁగడిమిన్. 194

పై పద్యము నాలుగవపాదమున (ఉక్కు+అట)-(అద్రువన్+

అర్చచు)-స్వరయతి.

యద్దకాండమునందు : (784)

చ. ఎఱిగి యెఱింగి మున్నతఁడె యెగ్గొనరించిన దానికై క
 యెగ్గొని వచ్చితం బిదప నీత వృధాకథలింక నేల
 పఱ బ్రతుకింతతీయనె ఖ రాదులచావున కేమిచింత నీ
 మఱుదలి బన్న మేపగిది మానిని యీగుదు సంధి
 జేసినన్. 1

పై పద్యము మూడవపాదమున (పెంపు+అట)-(ఖర+అదు
 స్వర ప్రధానయతి.

వశిష్టరామాయణమునందు :

ఉత్సాహ. మఱి యు బెక్కు యోనులందు మహిత
 చిత్రగతులన్

పఱ జనించి దుఃఖభాజి యై చలించి జెండియున్
 పఱలు విప్రవరునియింట వాసుజేవుడనగదా
 నెఱుకగలిగి వుట్టె వేల్పుటేటి తీరభూములన్. 1

పై పద్యము రెండవపాదమున (పెంపు+అట)-(భాజి+ఐ) న
 యతి,

విరాట పద్యమునందు : (5-1-143)

చ. చిఱునగవొప్ప గాండివము చెచ్చెర నజ్యముఁ జేసి నేన
 క్కఱ రథసంబుమై నడరఁ గవ్వడి ద్రాణియు నీడువోక
 త్తఱిదఱుమంగ వస్త్రములు దండడి దార్కొని మందు
 చుండె

చ్చఱ పిడుగు ల్వడి దొరఁగు చాడ్పున సంబరవీధి
 నుగ్రమై. 15

పై పద్యము రెండవ పాదమున క-క వ్యంజనయతి.

లక్షణ సారసంగ్రహమునందు :

తే. అచ్చు హల్లును దేశీయ మనియెడి వడి

యెన్న నొక్కొక్కచోటఁ గ్రిక్కిరిసెఁగృతుల

సరస లక్షణకవులు క్రచ్చుట నొసర్ప

భంజితాసుర సముదాయ యాంజనేయ.

198

చిత్రకవి పెద్దన దీనిని దేశీయ విరమణమని పేర్కొని లక్షణ
లక్ష్యముల విచ్చియున్నాడు.

పై పద్యమున

రెండవపాదమున (ఎన్న)-(క్రిక్కు+ఇటియు)స్వరయతి.

మూడవపాదమున స-చ వ్యంజనయతి.

నిర్వచనోత్తర రామాయణమునందు : (5-14)

చ. ఎఱుగెవుగాక భోగముల కెల్లను నెచ్చెలి జవ్వనంబు ని

త్తఱు నుడివోవకుండ నుచి తంబుగ జక్కవదోయిబోలి క్రి

క్కిరిసిన చిన్నిచన్నుఁగవ యింపెసలారఁగ నాదుచి త్రమ

న్వములు సరోవరంబున నారణకేళి యొనర్చు కోమలీ. 199

పై పద్యము మూడవపాదమున (క్రిక్కి+ఇటిసిన)—ఇం స్వర
యతి.

అరణ్య పర్వమునందు : (7-367)

చ. ఎఱిగితి నిన్ను నేను విబు ధేంద్రుఁడ వీవు జగత్త్ర

యంబుఁ గ్ర

చ్చుట భవదీయ రక్షణము నంద వెలుగుచునుండు నట్టి ని

న్నుఱువుగ నేను వేడుకొన నుత్తుండఁగాక మొఱంగి
నన్ను

క్కఱవడి నీవు వేడుటిది కర్ణమె నిర్జితదైత్య చెప్పుమా
పై పద్యము రెండవపాదమున (క్రచ్చు+అఱ)-(మున్+అంః)
స్వరయతి.

ఉద్యోగ పద్యమునందు : (1-176)

చ. తఱియగు నంతకుఁ రిపు నుత్తగతి పైచుట నీతి నీవున
కఱపినయట్లు నేయుము త గంజని యాతనిఁగాంచి నన్ను
త్రైఱుగుననైనఁ బొందఁగ మదింగల దేనియు నింతయేల
చ్చుఱ మునివర్గ వాహనుఁడవై చనుదెమ్మను మంతఁ
దీతెడున్. 20

పై పద్యము నాలుగవ పాదమున (క్రచ్చు+అఱ)-(వాహనుఁడః
+ఱ) స్వరయతి.

విత్య నమానములుగావి అచ్చంది ఘటిక శబ్దములకు ఉభయయ
చెల్లదని, ఎచ్చటనైన అట్లు వ్యంజనయతి గూర్చ యత్నించిన అది దోఁ
మగునని అప్పకవి మతము దానినే క్రింద వివరించుచున్నాడు.

ఉ. నన్నయ ముఖ్య సత్కవి జనంబుల కావ్యములంద
లేఖకుల్

గొన్నియుఁ బాఠకాధములు గొన్నియుఁ బోకడఁజెట్టి
తక్కువై

యున్నెడఁగాంచి జానవను లోడక దిద్దిన తప్పుత్రోవ తె
ల్లచ్చిజమంచుఁగైకొని లక్షణ వేత్తలు నమ్మతింతురే. 202
వ. అది యెట్లనిన సులక్షణ సారంబునందు లింగమగుంట
తిమ్మన వ్రాసిన యప్రశస్తంబులగు లక్ష్యంబులకు నాశ్చ

శ్యంబు నొంది బహుపుస్తకంబులు పరీక్షించి వానినెల్లను
బ్రక్షిప్తంబులుగా నెఱింగినవాడనై లక్షణవంతంబులగు
పురాతనకవిప్రోక్తంబులు వివరించెద. 203

నన్నయాదుల కృతులలో రేఖకులు కొన్నియు, పాఠకులు కొన్నియు
మార్చి వ్రేచిరి. అపైన లక్షణజ్ఞాన భూమ్యులు కొందరు తమకు దోచిన
రీతిని పాఠములు కూర్చివ్రేచిరి. లక్షణవేత్తలు ఈ దిద్దుబాటులను కవిప్ర
ముక్తములని అంగీకరింపరు.

సులక్షణసారమున లింగమ గుంట తిమ్మన అఖండవడికి నన్న
యాదుల ప్రయోగములను లక్ష్యములుగా చూపెను. దానికి ఆశ్చర్యపడిన
అప్పకవి చాలా పుస్తకములని పరీక్షించి ఆ పాఠములు అప్రకృతములని,
అపసాఠములని అని నన్నయాదుల ప్రయోగములు కావని, ప్రక్షిప్తములని
గుర్తించి లక్షణవంతములగు మూలపాఠములను వివరించుచున్నాడు.

ఆదిపర్వమునందు : (5-135)

క. నా వచనమున నవత్యము

గావించును నీకు గొంతి కడు నెయ్యమున్

నీ వగచిన యా యర్థము

సూచి మనంబునఁ దలంతు సుందరి యెప్పుడన్. 204

పై పద్యము నాలుగవ పాదమున సూ—సు వ్యంజన యతి.

అప పాఠము :

సూచి మనంబునఁ దలంచుచుండుదు నెప్పుడన్

సూ—(తలంచుచు+ఉండుదు) యతి గూర్చబడినది.

తలంచుచుండు నిత్య సమాన శబ్దముకాదు. స్వరప్రధాన పడికూర్చు
వలసి యున్నది. కాని యిట వ్యంజన యతి చేయబడినది. ఇది అప
పాఠము.

ఉద్యోగ పర్యమునందు : (2-74)

క. తమతండ్రి భంగి నీకును

నముచితముగ భక్తిజేసి సజ్జన నుత మా

ర్గమునను జరియింపంగా

నమలమతీ కన్నకొడుకు లట్లర యంజనున్.

205

పై పద్యము నాలుగవ పాదమున

(అమల) — (కొడుకులు + అట్ల) స్వరప్రధాన వది.

అపపాతము :

.....సజ్జననుత మా

ర్గమునఁ జరింపంగా నమ

ల మతీ నీ కన్నకొడుకు లట్ల రయఁజనున్

(కొడుకులు + అట్ల) అమ అచ్చంబిలో లకారముతో వ్యంజన

అఖండ యతి కూర్చబడినది.

అనుకాపనిక పర్యము నందు : (1-68)

క. అతిథి నినుఁగోరే నేనియు

నతిఁ గింకిరిపడ యోల మానపడక నీ

వతనికిఁ బ్రియంబు నలుపుము

నతికిఁ బతి పనువునేయఁ జను నెల్లవియున్.

206

పై పద్యము రెండవ పాదమున (అతి) — (ఓలము + అన) స్వర ప్రధాన వది.

అపపాతము : మతిఁగింకిరి పడక యోలమాన పడక

మ—మా లకు వ్యంజన యతి కూర్చబడినది. ఇది అఖండ యతి.

‘ఓలమాన’ శబ్దము కావ్యాలంకార మాణమణిలో దేశ్య నిత్య సమాస యతిగా చెప్పబడినది.

రామాయణమునందు (5-142)

ఉ. అన్నపు తండ్రి యట్ల విను మంతియ కాదటమీఁద
రాజనే

మన్నఁ గొఱుకలేదు మణిహారములాదిగఁ బెక్కు
కానుకల్

మున్నుగ నీతనిచ్చి జన లోక పతిగని మమ్ముబోవుమీ
సన్నపుఁ గార్జుము ల్వలదు సంధియ మేలటుగాక
తక్కినన్ 207

పై పద్యము రెండవపాదమున (ఏమి+అన్న) — హా లకు స్వర ప్రధానయతి.

అవపాఠము : మన్నఁగొఱుకలేదు మణిమంకన ముఖ్యములైన
మీ-మలకు వ్యంజనముతో అఖండయతి కూర్చబడినది.

మఱియు, దానిలోనే (6-165)

ఉ. ఓ కవీవీరులారా నుగు ణోదధి నీరఘురాము సర్వలో
కైక శరణ్యుని గొలువ నివ్వుడువచ్చితి నొందుగాదు నా
రాక మహాపరాధియగు రావణు తమ్ముడ నే విభీషణా
ఖ్యాతుడ వీరు నాసచిపు లర్క కులగ్రణితోడఁ
జెప్పరే 208

పై పద్యము రెండవ పాదమున (లోక+ఏక) — ఇ లకు వృద్ధియతి.

అవపాఠము : కైకశరణ్యుని గొలువగా నిట వచ్చితి.

లోక+ఏక లోకైక-సంధంక్షరకైగా వ్యంజనములకు అఖండ యతి
కూర్చబడినది.

దేవకీ నందనశతకమునందు :

మ. చతురంభోధిపరీత భూవలయు రాజ్ఞన్యాలి కోటిర రం
జిత మాణిక్యవిరాజితచ్చరణ రాజీవుండు ధర్మాత్మజం
డతి కార్పణ్యముతో మత్స్యపతిః దా నాసింపఁడే
నీదు శా

శ్వత కారుణ్యము గల్గునంతకును గృష్ణా దేవకీనందనా
209

పై పద్యము తొలిపాదమున చ-జ లకు యతి. ఇటు సంధిలేదు.

అపపాఠము : చతురంభోధిపరీత భూవలయా రాజ్ఞానీకకోటిర
రాజు+అనీక-రాజానీక చ-నంద్యక్షర జాలకు అఖండ యతి.

ఆరణ్య పర్వమునందు (6-357)

చ. ఉరమున రెండుగన్నులు పృథూదర దేశమునందు

నోరు ప్ర

స్ఫురిత భుజవ్యయబుచు న ముజ్జ్వల దున్నతభావముం
గరం

బరుదుగ నుగ్రమైన వికృతాకృతితోడ నశేష సత్త్వనం
హృదగుచున్నవాని దివి జారిఁ గబంధుని గాంచి

రచ్చటన్ 210

పై పద్యము నాలుగవ పాదమున హ-(దివిజ+అరి) లకు స్వర
ప్రధానపడి. అపపాఠము: స్మృతఁడగుచున్న దివిజారిఁగ బంధుని

స్మృత లోని నకారమునకు - (దివిజ+అరి) దివిజారిలో సంద్యక్షర
జ కమునకు అఖండయతి.

ఉద్యోగ పర్యమనందు. (4-140)

అని మది నిశ్చయించి తగ నందఱు బిల్వగఁబంచి వారితో
ననిచిన మాటలాడి విన యంబునఁ బ్రార్థనచేసి మీరు మా
కొనరినసైన్యముల్ పదునొకొంటికిఁ బ్రాభవమాచ

రింపఁ జొ

చ్చిన సకలంబు నొప్పు నభి పెకముఁ గైకొనుఁడుత్స

వంబునన్. 211

న. దీని మూడవ పాదంబునందు 'పదునొకొంటికి' నని
యున్న చోట సంధి గూర్చి స్వరప్రధానవడిగాను, సోమ
యాజులు ప్రయోగించినారు. ఇది తెలియక కొందఱు
మూఢులు దేశ్యనిత్య సమాసవడియని యనుకొందురు. 212

పై పద్యమున మూడవ పాదమున

(మాను + ఒనరిన) - (పదునొక + ఒంటికి) స్వరప్రధానయతి.

అంతియేకాని కొ-కా లకు అపంద యతికాదు. కావున కొందఱును
వివక్ష ఇది దేశ్యనిత్య సమాస యతియును గాదు.

34. నిత్యయతులు

ఏని యను నాంధ్రశబ్దము

తో నతికిన పూర్వపదము తుదివ్రాయుకి న

చ్చెనను వ్యంజన వర్ణం

బైన రచింపుదురు నిత్య యతులనుచుఁ గవుల్. 213

‘వీని’ అను పదము ఉత్తర పదముగానుండి నంది చేసినపుడు అచట అచ్చునకు గాని, హల్లునకు గాని యతి కూర్చవచ్చును. ఈ ఉభయ యతికి నిత్యయతి అని పేరు.

శేష ధర్మములయందు :

క. మెట్టఁడు నారకమూర్ధం

బెట్టి మహాకూరకర్ముఁ డేనియుఁ దుద ని

ట్టటనక నెమ్మనంబున

నెట్టిన హరితలఁపు గలిగె నేని మహాత్మా.

214

పై పద్యము రెండవ పాదమున

(మూర్ధంబు+ఎట్టి) — (కర్ముడు + వీనియు) స్వరయతి.

నాలుగవ పాదమున నె-నే లకు వ్యంజన యతి.

35. రాగమసంధిపలులు

తే. ఆలను పదంబు మొదలను రాగమంబు

వచ్చు సంధికి నుభయంబు వలికిఁ జెల్లు

నతని జవరాలు బాలెంత రాలు ముద్ద

రాలు ధర్మాత్ముపాలన రాక్షసారి

215

ఆలు శబ్దము పరమగునపుడు వచ్చు పు గాగమ సంధిలో ఉభయ యతి కూర్చవచ్చును.

పై పద్యమున మూడవ పాదమున

(అరివ) — (దాలెంత+ఆలు) స్వర యతి.

నాలుగవ పాదమున

(ముద్దరాలు) — (రాక్షసారి) వ్యంజన యతి.

మనుచరిత్రమునందు : (2-41)

ఇంతలు కన్నులుండఁ దెరు వెవ్వరి వేఁడెదు భూసురేంద్ర యే
కాంతమునందు నున్న జవ రాండ్ర నెపంబిడి వల్లరించు లా
గింతియ కాక నీ వెఱుంగ వేమునువచ్చిన త్రొవచొప్పు నీ
కింతభయంబులే కడుగ నెల్లద మైతిమె నూటలేటికిఁ. 216

పై పద్యము రెండవ పాదమున

(ఏక + అంత) — (జవ + ఆండ్ర) స్వర యతి.

చారుదేష్ట చరిత్రమునందు :

క. ఈ లలన వేలుపుంజవ

రాలో యచ్చరయొ కిన్న ర వధూమణియో

వ్యాకాంగన యో కా కీ

భూలోక స్త్రీల కిట్టి పొంకము గలదే.

217

పై పద్యము రెండవ పాదమున రా-ర లకు వ్యంజన యతి.

రుగాగమమునకు ఉభయ యతి చెల్లునని టు గాగమ, నుగాగమ
ములకు ఉభయ యతి కప్పకని అంగీకరింపలేదు.

36. విభాగవళులు

క. తులసీభూషణ సంఖ్యకుఁ

దెలుఁగునఁ బరిమాణ సంజ్ఞ దేటపఱుచు ప

ట్టుల నేసి యను పదమునకు

నలరు విభాగవడి యనంగ నచ్చును హల్లున్.

218

సంఖ్యావాచకములకును, పరిమాణమును తెలుపు దోపెడు, మోపెడు

మున్నగు వానికిని విభాగార్థకమగు 'ఏసి' ప్రత్యయము చేతునపుడు ఉభయతి చెల్లును. దీనిని విభాగ వడి అందుదు.

కాశీ ఖండమునందు (2-105)

తే. అప్పటికి నియ్యకొంటి గా కంబు జాక్షి

ఋషుల పాలిటివే యింత లేసి కనులు

కొతుక కాబోతు నాబోతుఁ గుమ్ములాడ

నడిమి యాబెయ్యె దెనవచ్చె నాకుఁ జూడ

219

పై పద్యము రెండవ పాదమున

(ఋషుల) — (ఇంతలు + ఏసి) స్వరయతి.

కావ్యచింతామణి యందు :

ఆ. కృష్ణుఁ డిచ్చె నాలు గేసి చీరలు కూర్చి

నితరులకును నాలు గేసి మణులు

తీవితోడ దోసె డేసి మాడలు కడు

నింపెనంగ గంపెఁ డేసి సొమ్ము.

220

పై పద్యము తొలి పాదమున క - గే లకు వ్యంజన యతి.

రెండవ పాదమున ఇ - (నాలుగు + ఏ సి) స్వరయతి.

మూడవ పాదమున తీ - డే లకు వ్యంజన యతి.

నాలుగవ పాదమున ఇ - (గంపెండు + ఏ సి) స్వరయతి.

37. నామా ఖండవిక్రమములు

ఆ. అప్ప అయ్య అన అరసవ్వు అమ్మక్క-

ఆయి యును పదంబు లదుకు సంధు

లుభయమునకుఁ జెల్లు చుండు నామాఖండ

వళులనంగ నూడఁ బడకయైన.

221

అప్ప, అయ్య, అన్న, అరసు, అవ్వు, అమ్మ, అక్క, ఆయి అను పదములు ప్రాతిపదికల చివర చేరి నిత్యసంధిని పొందుచున్నవి. ఈ అప్పలు ద్విత్వము లేకుండగను అయ, అన అను విధముగను ప్రయోగము లందు కనబడుచుండును. ఇట్టి తావులందు ఉభయ యతి చెల్లును. దీనికి నామా ఖండ విక్రమము అని పేరు. దీనినే అనంతుడు ప్రభు నామాంతక యతి యని, చిత్రకవి పెద్దన ప్రభు యతి యని పేర్కొనిరి.

అప్ప యనుటకు నందితిమ్మన చాటుధార :

క. ఇప్పటి దాతల సరిగాఁ

జెప్పకు రాభట్ట కర్ణ శిలిభేచరులన్

జెప్పము మూర్తి ఘనుని వెం

కప్పకు దాసముప నిర్భయంబున సభలన్ .

222

పై పద్యము నాలుగవ పాదమున

(వెంక + అప్ప) — యలకు సరస యతి.

హుళక్కి తిస్కరుని చాటుధార :

క. అప్పు లిడు నతఁడు ఘనుఁడా

యప్పు డొసఁగి మరలఁ జెందు నాతఁడు రాజా

చెప్పగనలె సాహిణి మా

రప్పను దానమున ఘనుడు రాజు నటించున్. 123

పై పద్యము నాలుగవ పాదమున ర - రా లకు వ్యంజన యతి.

అన్న అనుటకు పొట్టారి గోపన్న :

క. అన్నలుడు రూపమున సిరి

యన్న కళాయుక్తి భరతు నన్న కరుణచే

నన్న సముద్రపు పెద చి

న్నన్న కుమారుడు వెంగళా మాత్యుఁ డిలన్.

పై పద్యమున నాలుగవ పాదమున

(చిన్న+అన్న) - (వెంగళ+అమాత్యు) స్వరయతి.

తెనాలి రామ లింగము :

క. చినన్న ద్విపద కెఱుఁగును

బన్నగఁ బెద తిరుమలయ్య పదమున కెఱుఁగున్

మిన్నంది మొరసె నరసిం

గన్న కవిత్వంబు పద్య గద్య శ్రేణికి.

225

పై పద్యము నాలుగవ పాదమున గ-గ లకు వ్యంజనయతి.

తెలంగాణకుటకు క్రికమార్క చరిత్రమునందు ;

అనఘుడు సింగనార్యునకు నబ్బయ గోపయమంత్ర చిక్కనా
ర సయను గల్గి రాత్మజులు రాములు మువ్వరుదోచినట్లు వె

పున వెలయంగ నబ్బయఁకు పుత్తులు పుట్టిరి రామరాజు గే
న నయును బాచరాజు గుణ సంగుఁడులింగనయుం

గ్రమంబునన్ : 226

తేరి బలుకుటయన ద్విత్వము లేకుండ చెప్పట. ఊదబడినను,
ఊదబడకున్నను ఉభయ యతి చెల్లనవి చెప్పబడినది.

పై పద్యము రెండవ పాదమున ర-రా లకు వ్యంజన యతి.

నాలుగవ పాదమున స-న లకు వ్యంజన యతి.

అయ్య అనుటకు కాశీ ఖండమునందు : (1-13)

సే.గీ. నైవధాది మహా ప్రబంధములు పెక్కు

చెప్పినాఁడవు మాకు నా శ్రీతఁడ వనఘ

యివుడు సెప్పఁదొడంగిన యీ ప్రబంధ

మంకితము సేయు వీర భద్రయ్య పేర

227

పై పద్యము నాలుగవ పాదమున (అంకితము)-(అయ్య) పత్రైర

యతి.

ఊదబడక యున్నండుకు అనంతుని ఛందమునందు : (1-120)

తే. ఒరుల నమ్మయ్య యనుచోట నూఁదబడక

ద్వివిధ మగుఁ బ్రభు నామాంత విరమణంబు

మహి నయోధ్యకు రాజు రా మయ యనంగ

నతని పట్టంపుదేవి నీ తమ యనంగ

228

ఇది అనంతుని ప్రభునామాంతయతికి లక్షణ లక్ష్యములుకల పద్యము

పై పద్యము మూడవపాదమున మ-మలకు వ్యంజనయతి.

నాలుగవపాదమున (అతవి)-(సీత+అమ) స్వరయతి

దుక్కాంగద చరిత్రమునందు :

ద్వీ. శ్రీకర గుణసాంద్ర చిరయశో మంద్ర

అకార చంద్ర రా మయ భాస్కరేంద్ర. 229

పై పద్యము రెండవపాదమున ఆ-(రామ+అయ) స్వరయతి.

అరుసు అనుటకు ఆంద్ర కవిశాపితామహాడు :

క. చేపట్టిన ధ్రువులగుదురు

కోపించిన రంభఁగూడు కొందరు జగతిన్

స్థాపింపఁ బొడవఁజాలని

యాపందలు సాల్వకోన మరుసున కెనయే. 230

పై పద్యము నాలుగవపాదమున ఆ-(కోనను+అరుసు) స్వరయతి.

పరికలారి గోవన :

ఆ. గోలకొండ మలక గోవుల భక్షించుఁ

గొండవీటి విప్ర కులము నెల్ల

బాచ మరుసుచేరి భక్షించుచున్నాఁడు

మలక మేలొ బాచ మరుసు మేలొ. 231

పై పద్యము నాలుగవ పాదమున మ-మ వ్యంజనయతి.

అమ్మ అనుటకు ఈవని పెద్దితాజు రామరాజు చాటుభార :

క. ఇమ్మహిలో మహనీయ గు

ణమ్ముల సీపాటి గలరె నానావిధ దే

శమ్ముల శ్రీరాముని నీ

తమ్మా మాయమ్మ నిత్య హర్షము లిమ్మా. 232

పై పద్యము నాలుగవ పాదమున (నీత+అమ్మ)-హ స్వరయతి.

అతనిదే :

క. ఇమ్మా మదభీష్టంబులు

కొమ్మా మా మ్రొక్కులెల్ల గురుమతితో మా
యమ్మా రఘునందను నీ

తమ్మా సౌభాగ్య సిద్ధి దాయిని వమ్మా. 233

పై పద్యము నాలుగవ పాదమున త-దారికు వ్యంజనయతి.

అక్క అనుటకుఁ వణుకూరి గురువన్న చాటుధార :

క. ఇక్కలియుగ శక్తులలోఁ

లెక్కింపకు భట్ట శంక లేక ధరిత్రిన్

మిక్కిలి మల్లేశుని యం

బక్కకు సరివేల్పు గలదె యవనీ స్థలిలోన్. 234

పై పద్యము నాలుగవపాదమున

(అంబ+అక్క)-(అవనీ) స్వరయతి.

అతనిదే ;

క. చొక్కపు శ్రీగిరి నిలియుని

మక్కువ మఱిలో నెఱింగి మనుజులఁ బ్రోవన్

దిక్కయి నిల్చిన మాయం

బక్కకు సరిగలదె సకల భాగ్య స్ఫురణన్. 235

పై పద్యమున నాలుగవ పాదమున బ-భా లకు వ్యంజనయతి.

అయి అనుటకు రావపూడి వెంకటయ్య చాటుధార :

క. వ్యాయామ జనిత మాయో

పాయ సమస్తాఘములు ని వారణ మగు దు

ష్కాయంబు పూతమగు గం

గాయని బొడగన్నదాన మూడిన మాత్రన్. 236

పై పద్యము నాలుగవపాదమున

(గంగ+అయి) గంగమ్మ-(తానము+అడిన) స్వర ప్రధాన యతి.

శమంతకమణి చరిత్రమునందు :

ఉ. కాయవచో మనస్థలన కల్పిత దోషములెల్లఁ బాయఁగా
నాయెదలోన నిత్యము సనాతన ధర్మముఁబూని యర్చిలిన్
బాయక కొల్తు రామ నర పాల నిరంతర సౌఖ్యదాయి నీ
తాయి సమస్తశోభన ని థా యి యహాఫల

సిద్ధిదాయిఁగన్. 237

పై పద్యము నాలుగవ పాదమున తా-ధారికు వ్యంజనయతి.

38. పంచమీ విభక్తి విరామము

ఆ. తత్సమంబు జేయు తఱిని బంచమి కన్న

సంఘనను విభక్తు లదుగు సంధి

మెలఁగు గృతులఁ బంచమీ విభక్తి విరామ

మనఁగ నచ్చునకును హల్లునకును.

238

కన్నన్, కంటెన్ అనునవి పంచమీ విభక్తి ప్రత్యయములు. అవి ప్రాతిపదికలకు చేరినపుడు (రామునికి+అన్న) (రామునికి+అంటె.) అన్నన్, అంటెన్ వలె అజ్ఞాదులుగా వినబడుచుండును. అట్టివోట్ల ఉభయ యతి చెల్లును. దీనికి పంచమీ విభక్తి విరామమనిపేరు.

చమత్కార రామాయణమునందు :

క. నిన్నుఁ జెఱిగొన్న హైహయ

కన్నకొ వోర్వీర్య మెక్కుడగు భార్గవు లీ

లన్నిర్జించిన రాముని

కన్నును శూరుండు ముజ్జగంబులఁ గలఁడే.

239

పై పద్యము రెండవపాదమున

(పై హియుకు+అన్న)-(ఎక్కడు+అగు) స్వరయతి.

నాలుగవ పాదమున క-గలకు వ్యంజనయతి.

ఆదిపర్వమునందు : (2-227)

చ. వితత మఖప్రయోగ విధి విత్తములు తమ ధీయుతుల్లగ

న్నుత సుమహా తపోధనుల నుగ్రహ నిగ్రహశక్తి

క్రతువున ఋత్విజులకమల గర్భనమానులు పూర్వ

క్రతువున యాజకోత్తములకంటఁ బ్రసిద్ధులు

సర్వవిద్యలన్. 240

పై పద్యము నాలుగవ పాదమున క-కలకు వ్యంజనయతి.

39. కాకు స్వరపకులు

క. పలుకుల తలఁగల వ్రాలకు,

వలనగుచోఁ బ్లుతము నిలిపి వానికి రెండున్

వభులుగఁ జెప్పిన గావ్యం

బుల నది కాకుస్వరంబుఁ బ్లుతవళియ నగున్.

241

కొన్ని పదములకు చివర స్వరము కాకునుతో కూడిన దీర్ఘమై యుండును. ఒక్కొక్కటి ఇది ప్లుతముగ కూడ నుండును. ఈ ప్లుత స్వరము పలుకుటకు పట్టు కాలము 3 మాత్రలు. ఇట్టి కాకు స్వరమున్న చోటుల ఉభయయతి చెల్లును. దీనిని కాకు స్వరయతి లేదా ప్లుతయతి అని అందురు.

ఆ. ఏకమాత్ర హ్రస్వ మినుమడింపగఁ దీర్ఘ
మయ్యె మూఁడు మాత్ర లయినఁ బ్లుతము
భీతిశోక తర్క గీత దూరాహ్వన

నంశయార్థములను జరుగుఁ బ్లుతము.

242

ఏకమాత్ర లఘువు ద్విమాత్ర గురువు అనునది ఛండ్ లక్షణము. భీతి, శోక, తర్క, శోక దూరాహ్వన, నంశయార్థములందుండు స్వరము ప్లుతము కావచ్చును.

భీతి ప్లుతమునకు ఛాస్కరుని రామాజ్ఞమునందు: (6-41)

ఉ. ఏ జనకాత్మజన్ దశరథేశ్వరు కోడల రాముభార్యఁ జం
జో జనులార యడ్డపడ రో సురలార సుకారి కలచు నం
భోజదళాక్షి శైలవన భూములు జాటుచు భీతినేఁగుచో
నీజల రాశిఁజూచి మది నెరిత దలంకెనో

యేమిసేయుదున్ 243

పై పద్యము రెండవపాదమున

(భార్యఁజుండు+ట)-(పదరు+ట) ప్లుతయతి.

మనుచరిత్రము నందు : (2-39)

ఉ. ఎవ్వతె వీవు భీతహరి జేక్షణ యొంటిఁ జరించె దోటలే
కివ్వనభూమి భూసురుడ నేఁ బ్రపర్రాఖ్యుడఁ
త్రోవదప్పితిం
గ్రోవున నిన్నగాగ్రమున కుం జనుదెంచి పురంబుఁజేర
నిం
కెవ్విధిఁ గాంతుఁ జెప్పఁగద వే తెరువేది శుభంబు
నీకగున్. 244

పై పద్యము నాలుగవ పాదమున

(ఇంక+ఎవ్విధి)-(గదవు+వే) స్వరయతి.

శోకప్లుతమునకు రామాయణమునందు : (3-2-11 1)

శా.అన్నా లక్ష్మణ నిన్నుఁ ఋణ్యనిధి నే నజ్ఞాని నై పల్కితిన్
నన్నా పాపము వచ్చి ముట్టుకొనియె న్నా పాలి దై వంబ వై
యిన్నీ చుంబరిమార్ప వేగఁబఱతే వే నన్న రక్షింప మీ
యన్నం గ్రక్కునఁ జీరవే యరుగవే యత్యుగ్ర
శీఘ్రంబునన్. 245

పై పద్యము మూడవ పాదమున

(ఇన్నీచు)-(బఱతేవు+వే) స్వరయతి.

తత్కప్లుతమునకు హరిశ్చంద్రోపాఖ్యానమునందు : (2-147)

శా. ఓరీ రాజకులారాధమా నృపులు లే రో వేటరారో మద
క్రూరాభీల మృగావళిం దునుమహో ఘోరాటపు లేవా నా

యారామంబు గలంచి జంతులతి మాయంజేసి

యస్మత్కుమా

రీరత్నంబులు వేడవచ్చినను వాఱిన్నొంచినా వేమిరా.

పై పద్యము తొలిపాదమున ఓ-లేరు+ఓ స్వరయతి.

కాంతి పర్వమునందు : (1-237)

మ. అనుమానింపక నోడఁబుట్టులనె కాదా

తున్నితూటాడెనెం

దునుగ్రొన్నెత్తురు లెఱుతై పఱవ నిండుండుగ్రతన్

దై త్యులన్.

మునుల వీరు భజింపరో క్రతువులా మోదంబుతో

సమ్మహా

త్మునిఁ జేయింపరొ యూర్ధ్వలోక మదికాఁ నాక

మూహింపుమా. 247

పై పద్యమున తొలిపాదమున ఆ-కాదు+ఆ స్వరయతి.

నాలుగవ పాదమున త్ము-దోలకు వ్యంజనయతి.

వ్యరయతి, వ్యంజనయతి రెండునుకల ఈ పద్యము కాకు ప్లత
వ్యరయతికి మంచి ఉదాహరణమని తెలియదగును.

రంగనాథుని రామాయణమునందు :

ద్వి. అట్టి నామిఁద నీ + పా యలిగెదవు

పట్టి చెట్టలు వాపి + పాఱవై చెదను.

248

పై పద్యము తొలిపాదమున ఆ-నీవు+ఆ స్వరయతి.

అనుశాసనిక పద్యమునందు : (1-53)

ఉ. ఆ నతనాయకుండొక మహాధ్వర మెంతయు

వేడ్కజేయఁగాఁ

బూని మహిసురావలికిఁ బూజయొనర్పఁగఁ

దానుబ్రాహ్మణుం

డైనయమారఁగా ననలుఁడతని పాలికి వచ్చి నాకు నీ

వే నృప నీదుపుత్రిఁగృప యేర్పడ దానముగాఁగ

నావుడున్. 249

పై పద్యము నాలుగవ పాదమున (ఈవు+పై)-పై లకు స్వరయతి.

దూరాహ్వన పుక్తము :

తే. అది తేయార్చితాంఘ్రి పద్మాయనంగ

ద్వారకాపుర మధ్య సద్మాయనంగ

నసుర కులవైరి వీరులారా యనంగ

రసిక చిత్రాబ్జ వాసులారా యనంగ

250

పై పద్యము తొలిపాదమున అ—సద్మ+అ స్వరయతి.

రెండవపాదమున దా — దా లకు వ్యంజనయతి.

మూడవ పాదమున (అసుర)-(వీరులార+అ)స్వరయతి.

నాలుగవ పాదమున ర—రాలకు వ్యంజనయతి.

కళాహారోదయమునందు : (4-112)

మ. అకటా యేమని దూరుదాన నినునాథా

వేగుజామయ్యెబొం

దికగాఁ బాదములొత్తర మృనుటగాని యొంటియేమో
కదా

నికటక్షోణికిఁ జేర రమృనుట గానీ కొంత నెయ్యంపు పూ

నికతోఁ గన్నుల విచ్చిచూచుటయ కానీ

లేదొకంటేనియుక్. 251

పై పద్యము తొలిపాదమున ఆ—నాథ+ఆ స్వరయతి.

సంకయప్లుతము :

ఆ. హరియనంగ నాతఁడా నిన్నఁ గంసు న

డంచెఁ గృష్ణఁ డీతఁడా యశోద

కెంత భాగ్య మబ్బె నే బోటి! నాబోటి

నెలఁత కల్లు గలుగు నే తలంప.

252

పై పద్యము తొలిపాదమున హ—ఆతడు+ఆ స్వరయతి.

రెండవ పాదమున డ—డా లకు వ్యంజనయతి.

మూడవ పాదమున ఎంత—అచ్చెన్+ఏ స్వరయతి.

నాలుగవ పాదమున నె—నేలకు వ్యంజనయతి.

రామాభ్యుదయమునందు : (5-239)

సంగంధి. అంగనాలలామఁ గాన వా లతా కుడుంగ మా

తంగమా భుజంగమా పతంగమా కురంగ మా

లుంగమా లవంగ మాతులుంగ మాధవీ నట

దృష్టంగమా వనీరమా శరీరమా సమీరమా. 253

పై పద్యము తొలిపాదమున ఆ—కానవు+ఆ స్వరయతి.

విజయసేనమునందు :

ఉ. వల్లభుఁడేగు దుర్లభుఁడు వాని దెనందగు లూఁది

యిమ్మెయిన్

దల్లడమందె దేల యుచిత స్థితికి న్ననుఁ బాసఁజూపినన్

దల్లియు బంధులోకమును దండ్రీయు నేమనువా రుఱింగి రే

నుల్లమ యిట్లు సేకుఁ దగునో తగదో పరికించి చూడుమా

పై పద్యము నాలుగవపాదమున ఉల్లను—తగును+ఉ స్వరయతి.

రామాయణమునందు : (2-258)

క. జనకజకు సుమిత్రాసం

దనుకుఁ బ్రణమిల్లి సముచితస్థితి దర్శా

సనమున నుండగఁ రఘుపతి

యనుజన్ముని జూచి నేమమా జనపతికిన్ 255

పై పద్యము నాలుగవ పాదమున అనజ—సేమమ+అ స్వరయతి.

40. పుతయుగ విశ్రామములు

క. తామే వర్ణములైనను

క్ష్మామండలమునను బ్రాణమైతి గలిగినన్

దామోదర పుతయుగ వి

శ్రామము లనఁగాఁ బ్లుతాక్ష రద్వయ మమరున్,

256

హల్లులకు మైత్రి లేకున్నను పాదాదియందును, యతిస్థానము నందును రెండును పుతముగల హల్లులున్న యెడల పుతసామ్యముచే పర స్పరము యతి చెల్లును. రెండుచోట్లను పుతమములకు స్వర యతి కుదురుచుండుటచే నిది సాధ్యమగుచున్నది. దీనిని పుతయుగ విశ్రామమని పేరు.

వజ్రపంజర శతకమునందు :

ఉ. శ్రీ గజగామినీ మణిని నీతనుగా నిరపాయఁగాఁ ద్రిలో
కీ గృహమేధిఁగా గరుడ శేతనుఁగా భవరోగ

వైద్యుఁగా

నాగురువాన నిస్సేమది నమ్మితి వేటొక వేల్పుఁగొల్వనీ
వేగతి కావవే రఘుపతీ శరణాగత వజ్రపంజరా 257

పై పద్యము నాలుగవ పాదమున (నీవు+వీ) - (రఘుపతి+ఈ)

రెండు చోట్లను పుతమున్నది. అచటనున్న హల్లులు వకార, అకారములు పరస్పర మిత్రములుకావు. కాని పైన పుతముండుటచే ఆ పుత స్వర మైత్రి కారణమున ఈ యతి చెల్లినది.

ఈ పంక్తియందు ఉభయవ? భేదంబులు.

ఇంకా ప్రాసయతు లెట్టివనిన :

41. ప్రాసయతులు

గీ. గీతముల నీనములను సంగీతములను

విరత విడనాడి యొక్కొక్క శరణమునను

రెంటికిని బ్రాసవర్ణము నంటఁ బలుకఁ

బ్రాస విశ్రాంతి లండు క బృములవాని 258

పద్యపాదమున రెండవ అక్షరము ప్రాసము అనబడును.

తేటగీతి, అటవెరిదివంటి గీతపద్యములందును, సీసపద్యము లందును, సంగీతమునందును యతిని విడిచిపెట్టి పాదమునందలి రెండవ అక్షరమునకు దాని మిత్రవర్ణమును యతి స్థానమునకు ప్రక్కన నిలిపి ఆ రెంటికిని ప్రాసమైతి కూర్చినచో అది ప్రాసయతి అగును.

ప్రాసయతిలో మైతినే చూడవలెను- యతిమైతి చూడనక్కఱ లేదు.

ఆ. దే వకీ కుమార గోవర్ధనోద్ధార

తోయజాక్ష పాండ వేయ పక్ష

ఘన విసీలగాత్ర ము నిజనస్తుతిపాత్ర

యదు కులాబ్ధిసోమ కదన భీమ

259

1 పా దేవ—గోవ

2 పా తోయ—వేయ

3 పా ఘన—ముని

4 పా యదు—కద

ఇందు 3, 4 పాదములందు న-వి, దు-ద అకు హల్వైతి కూడి నది, అశ్చైతి లేదు. ప్రాసయతిలో ప్రాసలక్షణమేకాని యతిలక్షణము చూడనక్కఱలేదని మీద చెప్పబడినది. ప్రాసనియమమున్న పద్యములలో ప్రాసయతి ప్రయోగింపరాదు. ప్రాసనియమములులేని పద్యములలోనే ప్రాసయతి ప్రయోగింపవచ్చును.

ప్రాసయతి విర్బంధముకాదు. ఒక పాదమున యతి, మరొక పాద మున ప్రాసయతి ప్రయోగించినను దోషముకాదు.

ఇంతవరకు 7-స్వరయతులు, 21-వ్యంజనాక్షరములు, 12-ఉభయ
యతులు, 1-ప్రాసయతి—మొత్తము 41 యతిభేదములు తెలుసుకొంటిరి.

అగ్రాహ్య విరామంబులు

ఆ. వికటకవులు కొన్ని వింతలు కల్పించి

కవిజనాశ్రయమునఁ గలిపినారు

వానిగైకొనంగ వల, దప్రయుక్తంబు

లేలసెప్పు భీముఁ డెఱిగి యెఱిగి.

260

ఇకపై అప్పకవి అగ్రాహ్యములైన యతులను గూర్చి తెలుపు
చున్నాడు.

కొంతమంది వికటకవులు స్వీయములయిన కొన్ని వింతలను
సృష్టించి వేములవాడ భీమకవి రచితమగు కవి జనాశ్రయమునచేర్చి వేసిరి.
వానిని స్వీకరింపదగదు. ప్రామాణికుడగు భీమకవి తెలిసి తెలిసి ఇట్టి
అప్రయుక్తములను చెప్పియుండడు. మనకు లభించుచున్న లక్షణ గ్రంథ
ములలో కవి జనాశ్రయము ప్రాచీనమైనది. దీనిని వేములవాడ భీమకవి
రచించెను.

వ. అవి యెవ్వియనిన

261

అగ్రాహ్యపర్గయతులు

క. వెలయుఁ గళారాదులు భూ

తలమున నైదైదు వరులు దామగుననుచున్

లలనామదనుఁడు రేచన

నలినభవనిభుండు గుణవ తంనుఁడు చెప్పెన్.

262

ప్రతివర్గమునందును ఉన్న కకారాదులు ఐదును తమలో తాము యతి మైత్రిపొందును.

పై పద్యము రెండవ పాదమున

త-ద లకు యతి. ఇది గ్రాహ్యము.

నాలుగవ పాదమున న-త లకు యతి. ఇది అగ్రాహ్యము.

వ. ఈ పద్యములో, జెప్పిన యయిదువర్గములయందును మొదలి వర్ణములు నాల్గింటికి వర్గ వర్ణ్యుగనుక, జెల్లుబడి, యప యన్నియు దాపలఁబూర్ణబిందువు లేకుండిన ననునాసికములకుం జెల్లువు. ఆ బిందువులున్నట్లాయెనాబిందు యతులు గనుక నవియుఁ జెల్లును. ఈ భేదము చెప్పనందు చేత నీపద్యమగ్రాహ్యము.

263

వర్గ యతి యందు ప్రతి వర్గములోను తొలి నాలుగక్షరములు పరస్పరము యతి మైత్రినందునని చెప్పబడినది. కాని అవి వర్గ పంచమాక్షరములగు తమ తమ అనునాసికములతో యతి మైత్రినందవు. అట్లు అను నాసికముతో మైత్రినందుటకు వర్గాక్షరములు పూర్ణబిందు పూర్వకములు కావలసియున్నది. అపుడది బిందుయతి యగునని తెలిసికొని యుంటిరి.

అగ్రాహ్యసంబంధయతులు

క. దడలకు భేదములెంచక

వడియును బ్రాసంబు నిలుప వచ్చును గృతులు

డది యెట్లన్నను శ్రీహరి

దొడిబడి దానవులఁజూప దులియాయెసన్.

264

ద, డ లకు యతి మైత్రియు, ప్రాసమైత్రియు చేయవచ్చును.

పైపద్యమున దడ - వడి - దది - దొడి లకు ప్రాస.

నాలుగవ పాదమున దొ-డు లకు యతి.

వ. ఈ చెప్పిన దడలకుంబదాది నున్న చతుర్థవర్గ సరళము ఆదేశమై వచ్చునపుడు ఆదేశయతిగాఁ జెప్ప వచ్చును. అదియుఁ గాక ఆ రెంటికిని దావలించి నెఱసున్న లున్నప్పు డనుస్వార సంబంధ యుతులు గనుక అటువలెను జెప్పవచ్చును. అవి గలుగఁ జెప్పలేదు గనుక నిదియు సమ్మతముగాదు. 265

చతుర్థవర్గ సరళము-దకారము - దకారమునకు ద కారము ఆదేశ ముగా వచ్చిన ఆ దడలకు యతి మైత్రి చేయవచ్చును. అది ఆదేశ యతి యగును. ఇందు ఆదేశములేదు. కావున ఈ యతి అగ్రాహ్యము.

అగ్రాహ్యవర్గ చతుష్టయపకులు

క. యరలవలను నీనాల్గును

వరునందమలోన వళ్ళు రయమునఁజెల్లున్;

ధర శవనహ వర్ణంబులు,

నరవినొకటి కొకటిచెల్లు మారినిభరేచా.

266

య ర లవలు అంతస్థములు. ఈ నాలుగును తమలోతాము యతి మైత్రినందును.

అట్లే క ష సహలు ఊష్మములు ఇవియును తమలోతాము మైత్రి నొందును.

పై పద్యము రెండవ పాదమున వ-ర లకు

నాలుగవ పాదమున స-హ లకు యతి.

వ. ఈ మొదలను జెప్పిన యరలవలకు నాల్గింటికిని జెల్లుబడిగాదు. శవసహలలోపలను తొలుతటివి మూఁడును ఊష్మవిశ్రాంతులు గనుక చెల్లును. వానికి హకారముచెల్లదు. ఇవి తెలియక చెప్పిన కతంబున ఇదియు అప్రయుక్తమే అయెను. 267

యర లవలు తమలోతాముచెల్లుట లక్షణశాస్త్ర విరుద్ధము. శవసహ లలో శ వ స లకు ఊష్మ విశ్రాంతి యను సౌరయతి మైత్రి చెల్లుచున్నది. కాని వానికి హకారముతో యతిమైత్రి చెల్లదు. ఇట్టియతులు ప్రయోగార్హములుకావు గాన అగ్రాహ్యములు.

అగ్రాహ్యభేదవర్గయతులు

క. ధరబభ బభ మాక్షరములు

పరువడి నీయెనుగూడ వాతోజెల్లుకొ

సరి సంభావన వడియన

మరు దీమము లేమ కీర వాణియనంగకొ

268

ప వర్గాక్షరములు పప బభ మ అను నీ ఐదక్షరములు వకారముతో యతిమైత్రి నందును. దీనికి 'సంభావన యతి' అని పేరు.

పై పద్యము నాలుగవ పాదమున మ-వ లకు యతి కూర్పబడినది

వ. పంచమ వర్గాక్షరము లై దింటిలో నున్న వబళ భేదయతి గనుకను ప్రథమ ద్వితీయ చతుర్థవర్ణములు వకార

మునకు నభేదవర్ణయతులు గనుకను అవియు నిలుచును;
మకారము నడవదు. ఇది విచారించక చెప్పినాఁడు గనుక
నిదియు అబద్ధమని తెలిసికొనునది. 269

పంచమ వర్ణాక్షరములు ప ప బ భ మ. ఈ ఐదింటిలో ప బ లకు
అభేద యతి చెల్లుచున్నది. అభేదవర్ణయతిచే ప ప, భలకు వకార
ముతో యతిమైత్రి చెల్లుచున్నది. కాని మకారమునకు ప, ప, బ, భలకు
యతిమైత్రి లేదు. బిందుపూర్వక మగుచో చెల్లుచున్నది. 'మవర్ణ విరా
మము'చే బిందుపూర్వక వకారము, మకారముతో యతిమైత్రినందుచున్నది.
అతియేకాని ప-నులకు యతిమైత్రికాదు. కావున అగ్రాహ్యము

తే. భరితభువనార్ణవంబుతో వ్రవంల సరియె
రమ్యమణి రాజరాజితో లక్క-సరియె
లలిత వీణారవంబుతో ఢక్క-సరియె
యనఁగఁజెలు నభేదాఖ్య సమరువళ్ళు 270

పై పద్యమున అభేద విరతికి ఉదాహరణము లీయబడినవి.
తొలి పాదమున భ-ప లకు
రెండవ పాదమున ర-ల లకు
మూడవ పాదమున ల-ధ లకు యతిమైత్రి చేయబడినది.

వ. ఈ మూఁటిలోపలను భకారవకారములకు నభేదవర్ణ
విరతిగనుక, బ్రయోగించవచ్చును. లవర్ణ ధవర్ణములకు నభేద
వర్ణ యతులుగావు గావునఁ బ్రయోగింపరాదు. రవర్ణము
నకును లకారమునకును గ్రాహ్యంబుగాదు, వానికిని లక్షణ
విలాసమువారు తెలియక కొన్ని యుదాహరణంబులు వ్రాసి
నారు; అవియును వివరించెద.

పై ఉదాహరణములలో భ-వ లకు 'అభేదవర్గయతి' చెల్లుచున్నది. ర-ల, ల-ధలకు యతిమైత్రికాదు. కావున తొలిపాదమున యతిమైత్రి గ్రాహ్యము. 2, 3 పాదముల యతిమైత్రి అగ్రాహ్యము.

శృంగార నైషధమునందు : (1-110)

క. కైలాటరాయ యభినవ

లీలామకరాంక చంద్ర రేఖాంకుర చూ

దాలంకార బదాంబురు

హలింగిత సుఖిత నిర్మలాంతఃకరణా 272

పై పద్యము రెండవ పాదమున ల-ర ల లకు యతిమైత్రి చేయబడినది.

రామాయణమునందు ; (6-2323)

క. దానవ సుందరలత్తతి

జానకి నందలముమీద నమ్మద మొదవం

గానిలుప శారదాద్రవి

లీనత నేపారుచంద్ర రేఖయపోలె 273

పై పద్యము నాలుగవ పాదమున ల-ర లలకు యతిమైత్రి చేయబడినది.

వ. సంస్కృతమునందు రేఖారేఖాశబ్దములు రెండును గలవు గాన నీ రెండు పద్యములయందును జెప్పిన రేఖాశబ్దము మొదలిది తృతీయాంతస్థమని యెఱుఁగునది. 274

రేఖకు రేఖ రూపాంతరము. య ర ల వ ఆంతస్థములు. ర ద్వి తీయాంతస్థము. ల తృతీయాంతస్థము. ర స్థానమున ల గ్రహించిన అగ్రాహ్య

మగు ర ల యతి చేయనక్కఱలేదు. యతిస్థానముననున్నది ల యే కాని
ర కాదు అని అప్పకవి అభిప్రాయము.

హరిశ్చంద్రుని కథయందు :

ద్వీ. చీకటి విరియించు జిఱునవ్వుపసిడి

రేకులతో నెది రించు చెక్కులును

275

పై పద్యమున రే-రీలకు యతి. ఈ పద్యము గౌరన హరిశ్చంద్ర
చరిత్రలోనిది.

వ. కొందఱు 'రేకులతో మురాళించు చెక్కులును'
అని చదువుదురు, అది వ్రాతపాఠముగాని కవి హృదయము
గాదు.

276

కొందఱు ర-ళ లకు యతిమైత్రి చేయుచుందురు. ఇది సరిగాదు
అని అప్పకవి పై పద్యమున సరియగు పాఠమునే చేర్చియున్నాడు.

మను చరిత్రమునందు ; (3-16?)

శా. ఓలంబాలక యోలయోలయన నోలోలంచు

మేలంబునన్

లో లంబాలక యోర్తు గ్రుంకి బినవల్లు ల్లున్దితూఁ

టాడి కెం

గేలంబూని తటాలునన్నెగసెన క్షీణంబునాధంబుజా
క్షీలోకంబు జయించి వారలయశః శ్రీదేచ్చ

చందంబునన్ 277

పై పద్యము రెండవ పాదమున ల-ల లకు యతి.

వ. ఈ పద్యము రెండవ చరణము మొదలను 'లో లం

బాలకృష్ణుంకి' యని కవి హృదయము ఇదిగానక కొందఱు
'ఇందిరిరశ్చంచరీకో రోలబో బంభరోపిచ' అని నిఘంటున
నున్నదని 'రోలంబాలక' యని చదువుదురు, ఇటని రామ
రాజ భూషణుని తలంపుగాదు. 278

పైపద్యమున కొందరు 'రోలంబాలకన్' యనిగాక తుమ్మెదయను
అర్థమున 'రోలంబాలక' యని చెప్పుదురు. ర-ల యతికూడని దగుటచే
'రోలాంబక' అనియే గ్రాహ్యమని ఆప్పకవి అభిప్రాయము.

క. నణలను రెండక్కరముల

కునువడిఁ బ్రాసంబుఁ బెట్టు కొనవచ్చుఁ గృతిన్

విను అరల (రఱల) కిట్ల పెట్టం

జను, లళల కభేదమరయ స్వరజ్ఞనిధి.

279

న,ణలకు; అ,రలకు, ల,ళలకు యతి ప్రాసములు కూర్పవచ్చునని
అతిథుడు.

వ. ఈ చెప్పిన మూఁటిలోపలను మొదలఁజెప్పిన నణల
కును నరసవడియుఁ గడనుజెప్పిన లళల కభేదవిరతియు
గనుక నీ రెండును గూర్పవచ్చును; నడుమను జెప్పిన
రఱలకు 'రయోస్తు నిత్యంస్యాత్' అని శబ్దశాసన
సూత్రం కలిమింజేసి యేక తర యతు లగుటనుంగూర్ప
రాదు; అటుగాన నీ పద్యమును బ్రశస్తముగాదు. 280

న-ణలు నరసయతిచే చెల్లుచున్నవి. ల-ళలు అభేదయతిచే చెల్లు
చున్నవి ర-ఱలకు యతిమైత్రిలేదు. ర,ఱలు రెండును యతి ప్రాసవిష
యమున మైత్రి పొందవని వ్యాకరణమతము. ఈ రెండక్షరములు ఏకతర

యతికి చెందుచున్నవి. ఏ యక్షరమున కాయక్షరమే యతి మైత్రినందునవి ఏకతరయతి (85)లో చెప్పబడినది. కావున ర-అలకు యతిమైత్రి అగ్రహ్యము.

ప్రాసము

ప్రాస స్వభావము

ఇంకఁ బ్రాస స్వభావం బెట్టి దనిన

మూ. సూ. ద్వితీయోవర్ణః ప్రాసోఽత్ర పాదపాదేషు

కించ ప్రాస స్సర్వేషు చైక ఏవస్యాత్.

పద్యములందు ప్రతిపాదమునందును రెండవ అక్షరమునకు ప్రాస మునిపేరు. అన్ని పాదములందును ఆ ప్రాసాక్షరము ఒక్కటిగనే ఉండ వలెను.

తే. ప్రథమపాద ద్వితీయాక్ష రంబు ప్రాస

మయ్యోఁ బదపద్యముల నడు గడుగునందు

నదియు రెండవ వర్ణమై యమరు సీస

గీత దండక మంజరీ కృతులఁ దక్క.

281

తొలిపాదము రెండవ అక్షరముప్రాసము. పదములందును, పద్యము లందును ప్రతిపాదమునందును రెండవ అక్షరము తొలిపాదము రెండవ అక్షరమే అయి ఉండవలెను.

సీసము, గీతము(తేటగీతి, ఆటవెలది), దండకము, మంజరీ ద్విపద అను పద్యములందు ప్రాసనియమములేదు.

సీసము, తేటగీతి, ఆటవెలది ఇవి ఉపజాతులు. వీనికి ప్రాసనియ మములేదు. దండకమునరు యతిప్రాసలులేవు. మంజరీకూడా ద్విపదయే. ద్విపదకు ప్రాసనియమము కలదు. మంజరికి ప్రాసలేదు. సంస్కృత శ్లోకములకు ప్రాసనియమములేదు.

పద్యపాదమున రెండవ అక్షరమనగా తొలి అచ్చుమీది రెండవ అచ్చుతో కూడిన వర్ణములేక వర్ణ సముదాయము అని గ్రహింపవలెను.

ప్రాస పూర్వాక్షర నిర్ణయము

క. గురు లఘువులలో నెయ్యది

మురహర తొలిచరణమునకు మొదల నిలుచు ని

ద్ధర నాపై నిడు ప్రాసా

క్షరములఁ బూర్వమున నదియి కదియింప నగున్. 282

తొలిపాదమున తొలి అక్షరము గురువైన తక్కిన పాదములందును తొలి అక్షరము గురువే నిలుపవలెను. అట్లు లఘువైన లఘువునే నిలుప వలెను. ఒక పాదమున తొలి అక్షరము గురువు వేరొక పాదమున లఘువు నిలుపరాదు.

ప్రాసయతికిని ఈ నియమము పాటించవలెను.

ఆ. దాన పారజాత వానవా వరజాత

ఘన ఘనాఘనాంగ దనుజగర్వ

భంగ యనుచునిట్లు ప్రాసాదులను గూర్చ

వలయు నొక్కభంగి వ్రాలు కృతుల

283

పై పద్యమున తొలిపాదము

ప్రాసకు పూర్వాక్షరములు దా-వా గురువులు.

రెండవపాదమున

పూర్వాక్షరములు ఘ-ద లఘువులు

ప్రాసయతినిని ఈ నియమము పాటించవలెననుటకే అప్పకవి అట్ల వెలిది నుదాహరించెను.

గురువనగా పూర్ణబిందువుతో కూడినవి, విసర్గ అంతమందు కలవి, దీర్ఘాక్షరములు 'సంయుక్త, ద్విత్వాక్షరములు ముందున్నవి; పొల్లు హల్లుతో కూడినవి అగు వర్ణములు. అమువనగా హ్రస్వాక్షరములు.

ఆ. క్రింద జడ్డలను బి ఋంద బిందువులును

నూఁది ప్రాసములకు నుండెనేని

హ్రస్వమొకటి నిడుద యక్కరం బొక్కటి

వాని మొదల నిలుప వచ్చు నెందు.

284

ప్రాసాక్షరము సంయుక్తమైనను, ప్రాసమునకు ముందు పూర్ణబిందువున్నను ప్రాసపూర్వాక్షరము ఒకటి దీర్ఘము వేరొకటి హ్రస్వము నుండవచ్చును. కావి గురువగుచో గురువును, అమువగుచో అమువును కావలెనను పూర్వ వియమము మాత్రము పాటించవలెను.

ఆ. పక్షి రాజ పత్ర రాక్షస తృణ దాత్ర

దంతి భయ విరామ శాంతి ధామ

యింద్ర నీలమూర్తి సాంద్ర పాండుర కీర్తి

యనఁగఁ బ్రాసమాతృ కాదు లొప్పు.

285

పై పద్యము తొలిపాదమున (పక్షి-రాక్ష) ప్రాస పూర్వాక్షరములు ఒకటి హ్రస్వము, ఒకటి దీర్ఘము కావి సంయుక్తాక్షరములగుటచే పూర్వాక్షరములు రెండును గురువులు.

రెండవ పాదమున (దంతి-శాంతి) పూర్ణబిందు పూర్వకమయిన హ్రస్వ, దీర్ఘము రెండును గురువులు.

మూడవపాదమున (ఇంద్ర-సాంద్ర) పూర్ణబిందు పూర్వక సంయుక్తాక్షరము పరముగానుండుటచే పూర్వాక్షరములు రెండును గురువులు.

ఆ. వేదవేద్య యసమ వృత్త పాదములను

ప్రాస నియమరహిత పాదములను

వలసినట్లు మొదలి వ్రాలు సెప్పగ నొప్పు

నొక్కదాస గురువు నొకట లఘువుఁ

286

ప్రాస పూర్వాక్షర నియమమునే మరికొంత వివరించుచున్నాడు.

అసమవృత్త పాదములందు, సీసము, గీతము వంటి ప్రాసనియమము లేని పద్యపాదములందు ఈ ప్రాసపూర్వాక్షరనియమము ప్రవర్తింపదు. కావున తొలిఅక్షరము ఒక పాదమున గురువు, వేరొక పాదమున లఘువు కావచ్చును.

స్వస్థానార్థ సమవృత్తోప జాతి వృత్తము :

క్షమా కళత్రున్ వనజాత నేత్రున్

గా మేపలీశున్ ద్విజగ త్రృకాశున్

డమాల నీలున్ నముదార శీలున్

హేమాక్షవైరిన్ భజియుంతు శౌరిన్.

287

పై పద్యము ఉపజాతి. ఇందు బేసి పాదములును ఉపేంద్ర వజ్ర వృత్తము.

(జ,త,జ,గగ) సరిపాదములందు ఇంద్ర వజ్రవృత్తము (త, త, జ,గగ) నడచును. కావున ఇది అర్థసమవృత్తము. ఈ రెండు వృత్తములు 11వ ఛందమున పుట్టినవి. కావున స్వస్థాన వృత్తమైనది. అనగా పాదమునకు 11 అక్షరములు—1,3 పాదములు జగజముతో ప్రారంభమగుటచే తొలి అక్షరము లఘువు. 2,4 పాదములు తగజముతో ప్రారంభమగుటచే తొలిఅక్షరములు గురువులు. ప్రాస పూర్వాక్షరనియమిట వర్తింపదు.

క్ష-కా-త-హే లందు 1,3 లఘువులు, 2,4 గురువులునగుచున్నవి.

ఆ, వాఱిజాతగర్భ వామదేవ సహస్ర
 నయన ముఖ్యపుణ్య నామ యనుచుఁ
 బ్రాసనియతి లేని సీసాది పదముల
 మొదల రెండు నిట్లు గదియుచుండు.

288

పై అటవెరిది పద్యమున ప్రాసనియమములేదు. (వా-నా-ప్రా-మొ)
 పాదాద్యక్షరములకు ప్రాసపూర్వాక్షర నియమము పాటించబడిలేదు.

పద్యము రెండవ సగమున ప్రాసయతి పాటించబడినది. కావున
 పూర్వాక్షర నియమము అవశ్యకమైనది. (ప్రాస-సీసా, మొద-గది) పూర్వా
 క్షరములు. ఒక పాదమున గురువులు, వేరొక పాదమున లఘువులు
 ఆయినవి.

ప్రాసాక్షర మైత్రి

తే. ప్రాసముల కెల్లఁ దుల్యాక్ష రంబు లైనఁ
 జాలు స్వరభేదమైన దో షంబు లేదు,
 చరణముల కడగూర్చు ప్రా సముల కెల్ల
 నన్నియు సమస్వరంబు లై యమరవలయు.

289

ప్రాసయందు హల్లు సమానముగానున్న చాలును. స్వరభేద
 మున్నను అది దోషముకాదు. అనగా తొలిపాదమున ప్రాస స్థానమున
 నున్న హల్లే మిగిలిన పాదములందు ప్రాస స్థానమునందుండవలెను.
 అంత్యానుప్రాస గూర్చునపుడు మాత్రము అన్ని పాదములందును హల్పా
 మ్యమేకక సమస్వరమును ఉండవలెను. అనగా పాదాంకాక్షరములు సమ
 స్వరములై అన్నియు ఒక్కటిగనే ఉండవలెను.

ఆ. సరసిజాతనేత్ర దురిత గుల్మలవిత్ర

హరితనుజ మిత్ర గరుడ పత్ర

ధారుణీ కళత్ర నీరదాసిత గాత్ర

యనుచు, సూర్పవచ్చు నచ్చు లెల్ల.

290

పై పద్యమున 1 సర-దురి 2 హరి-గరు 3 ధారు-నీర

ఇట్లు మూడు పాదములందును రేఫమే ప్రాసముగా విలువబడినది.

స్వరములొక్కటికాదు. భేదము పాటించబడినది. ప్రాసపూర్వాక్షర గురులఘు భేదమును ప్రయోగింపబడుట గ్రహ్యము.

ఈ పద్యమున తొలి మూడు పాదములందును అంత్యానుప్రాసము పాటించబడినది. 1 నేత్ర-విత్ర 2 మిత్ర-పత్ర 3 కళత్ర-గాత్ర.

ఇది హల్పామ్యము, నమస్వరము కూడా పాటించబడినది.

క. దురిత ద్విపహర్యక్షా

నరక మురాసుర విపక్ష నాళీకాక్షా

శరది సుతాలయ వక్షా

కరినాయక రక్ష హరముఖ సురాధ్యక్షా.

291

ఇది అంత్యాను ప్రాసమును గూర్చి చెప్పబడు ఉద్దేశింపబడినది.

1 హర్యక్ష 2 నాళీకాక్ష 3 వక్ష 4 అధ్యక్ష

అంత్యప్రాసము క్షకారము చూపబడినది. ఇందు కొన్ని హ్రస్వాంతములు, కొన్ని దీర్ఘాంతములు నుండుట గ్రహింపవలెను.

తే. వట్టువయు ద్విత్వమును గల వ్యంజనంబు

ప్రాసమై యుండునెడఁ బెరి ప్రాసములకు

వ్యంజనంబు సమాక్షరం బైనఁ జాలు

వానిపై నేస్వరంబైనఁ బూనవచ్చు.

292

వట్టవయన్న ఋకారము-ఋకారము, రేఫవలె పలుకబడుచున్నను అది అచ్చే అగునుగాన ఋకారముతో గూడిన హల్లు ప్రాసస్థానమునందున్నపుడు మిగిలిన చోట్ల ఏ ఇతర స్వరమున్నను ప్రాసాక్షరమునందున్న హల్లులు సూనముగా నుండవలెను. వానికి ప్రాసము చెల్లును.

ఈ విధి ద్విత్వమునకును చెల్లును. ఒకపాదమున ఋత్వముతో కూడిన ద్విత్వాక్షరము ప్రాసస్థానముతోనున్న తక్కిన ప్రాసస్థానములలో ద్విత్వాక్షరమున్న చాలును. వానిపై సమస్వరము పాటింపనక్కరలేదు, ఋకారమును నుండనక్కరలేదు.

ఆ. నకియ పూర్వజన్మ సుకృత ఫలంబునఁ

గాక తను విభాని రాకృతాభు

నిక్కృపా పయోధి దక్కఁగఁ గొనుటకుఁ

దరమె భోజనుతకుఁ దక్క నఁగ.

293

ఇందు 1 నకి-సుకృ 2 గాక-రాకృ 3 నిక్కృ-దక్క

ఈ పద్యమున మొదటి రెండు పాదములందును ప్రాసయతిగానున్న అక్షరము కృ ఋకారముతో కూడినది. వీనికి ప్రాసస్థానమున సమ వ్యంజనమున్నది. సమస్వరములేదు.

మూడవపాదమున ఋకారముతోకూడిన ద్విత్వాక్షరమునకు ఇతర అచ్చుతో కూడిన అదే ద్విత్వాక్షరమునకు ప్రాసయతి కూర్పబడినది.

శల్య పర్యమునందు : (1-14)

క. చావరు నొవ్వరు పాండవు

లేవురు నని నీవు సెప్ప నిప్పలుకులు దుః

ఖావేశ కరములై చే

తోవృత్తి గరంపఁజొచ్చె దుర్భర భంగిన్.

294

ప్రాస నాల్గుపాదములందును వకారమేయున్నది. స్వరభేదము ఇది. ముకారము చివరి పాదమున మాత్రమే యుండుట గ్రహ్యము.

కవికర్త రసాయనమునందు : (1-64)

మ. అమరీ విభ్రమ రీతి లోల నయనా హస్తాబ్జ దో ధూయ
మా

న మణీదండక చామరాగ పవమా న స్పందనాందోళన
క్రమ శోభాన్యపకుండల ప్రకర ము త్కర్వార్త మయ్యేం
దదీ

యమ్మదు స్పర్శ సుఖోన్నతిం బరవశం బై తూఁగుచందం
బుసన్. 295

ఇందు ప్రాసమున మకారమున్నది. నాలుగవపాదమున మాత్రము ముకారమున్నది.

క. విరమము స్వర ప్రధానము

థరఁ బ్రాసము వ్యంజన ప్ర ధానము నగుటకే

స్వరసంధిఁ జెందునపుడును

బ్రరుచిరముగ హల్లు దాస ప్రాసము లయ్యెన్. 296

యతియందు అచ్చు ప్రధానము. ప్రాసమునందు హల్లు ప్రధానము. కావున స్వరసంధి చేయునపుడును ప్రాసమున హల్లునకే మైత్రి పాటించవలెను. యతికిని వలె సంధిలేర్పరచుట సాధ్యమునుకాదు. చేయనురాదు!

క. అనలు పెట్టిన నిలువక

తా న్నూరక యలిగి యా సు దంతను జేరెన్

దాసవ సంహరుఁ జేక్రియ

చే నిఁకఁ జనుదెంచు నాకుఁ జెప్పబె యనంగన్. 297

పై పద్యమున నాల్గుపాదములందును నకారమున్నది. 1,3 పాదములందలి నకారము సహజ సిద్ధము. 2,4 పాదములందలి నకారము నంది గతము. అట్టి తావులందు యతి విషయమున స్వరప్రధానవడి చేయవలెను. కాని ప్రాసమున స్వరమునకు గాక వ్యంజనమునకే మైత్రి కూర్పవలెను. ఈ నియమము స్వర నంది విషయముననే గాక వ్యంజన నంది విషయమునను కూడా పాటించవలెను.

ప్రాస భేదములు

సీ. అర్థబిందు సమా హ్వాయముఁ బూర్ణబిందు, ఖం
డా ఖండములు, సంయుతాక్షరంబు
ధర సంయుతా సంయుతము, రేఫయుత, లఘు
ద్విత్వ, వికల్పముల్, వెన నుభయము,
ననునాసీక ప్రాసమును, బ్రాసమైత్రియుఁ,
బ్రాసపైరంబు, స్వ వర్గజంబు.
ఋ ప్రాస, లఘు యకార ప్రాసములు నభే
దంబును, సంధిగతంబు ననగ..

తే. బదియు నేడు తెఱంగులఁ బరిధవిల్లు
బ్రాసములు పూర్వసుకవి ప్రబంధములను
గ్రమత లక్షణలక్ష్య యుక్తంబు గాఁగఁ
దేటపఱచెన వాని నిశాట దమన.

298

ఈ ప్రాసభేదములు 17 రకములు.

1 అర్థబిందు సమప్రాసము

2 పూర్ణ బిందు సమప్రాసము

3 ఖండాఖండ ప్రాసము

4 సంయుతాక్షర ప్రాసము

5 సంయుతా సంయుత ప్రాసము	6 రేఫయుత ప్రాసము
7 లఘుద్విత్వ ప్రాసము	8 వికల్పప్రాసము
9 ఉభయప్రాసము	10 అనునాసిక ప్రాసము
11 ప్రాసమైత్రి ప్రాసము	12 ప్రాసవైరము
13 స్వవర్గజ ప్రాసము	14 ఋప్రాసము
15 లఘు యకారప్రాసము	16 అభేదప్రాసము
17 సంధిగత ప్రాసము.	

ఈ ప్రాసభేదములకు ఉదాహరణ ప్రదర్శనము సుకరముగాన అప్పకవి తేదిగీతి అటవెలదులలో ప్రాస యతులకు ప్రయోగములిచ్చు చున్నాడు.

1. సమప్రాసములు

తే. పూర్వమున నర్థమైనను బూర్ణమైన
దిగువ జడ్డక్కరంతైనఁ దగిలి మొదలి
ప్రాసముండిన యెడ సమ ప్రాసమనఁగఁ
బిదప నన్నియు నట్లన గదియవలయు.

299

పద్యములలో తొలిపాదమున ప్రాసాక్షరమునకు పూర్వము అర్థ బిందువు గాని, పూర్ణబిందువు కాని ఉండిన మిగిలిన పాదములందును అట్లే ఉండవలెను ప్రాసాక్షరము ద్విత్వము కాని, సంయుక్తము గాని అయినచో అన్నిటను అట్లే ఉండవలెను.

1. సమప్రాసము లందర్థ బిందుప్రాసము
(అర్థబిందు సమప్రాసము)

ఆ. పీఠక బం కి ముఖుని దాకి కోసలవల్ల
భుండు బలాసురాంత కుండు సెలంగ

నవనిఁ గూల్చె ననుట నర్థబిందు ప్రాస

ముట్లు గూర్పవలయు నెల్ల కడల.

300

పై పద్యము 1 పా వీక—దాకి 2 పా భుడు—కుడు

తొలి పాదమున ప్రాసాక్షరము కకారము. ప్రాస, యతి స్థానము లకు పూర్వము రెండు చోట్లను అరసున్నయున్నది.

రెండవ పాదమున ప్రాసాక్షరము డకారము. రెండుచోట్లను అర సున్న యున్నది.

మొదటి పాదమున అరసున్న దీర్ఘ పూర్వకము. రెండవపాదమున హ్రస్వపూర్వకము.

2. పూర్ణబిందు (శమ)ప్రాసము

క. పొందింపవలయు నెల్లెడ

బృందావనచారి పూర్ణ బిందు ప్రాసం

బిందీవరాక్షి భీష్మక

నందనఁ జేకొనియె నంద నందనుడనఁగన్.

301

పై పద్యమున ప్రాస పూర్వాక్షరము పూర్ణబిందువై యున్నది. నాలుగు పాదములందును అట్లే యుండుట నిది పూర్ణబిందు శమప్రాసము.

ఖండాఖండ ప్రాసములు

క. నిడుపులు నరసున్నలు దమ

కెడమనుగల క చటత పలకిలఁ బ్రాసములై

దొడరును నిర్బిందువు లొ

కెడ ఖండాఖండ సంజ్ఞ నిన శశినయనా.

302

ఇది అర్థబిందు ప్రాసమున కపవాదము. అర్థబిందు ప్రాసమున అన్ని పాదములందును ప్రాస పూర్వము అర్థబిందువు వుండవలెను. కాని ఖండాఖండ ప్రాసమున దీర్ఘము మీద అర్థబిందువు పూర్వమందు కలిగిన క, చ, ట, త, ప లకు, అర్థబిందువు పూర్వమున లేవిక, చ, ట, త, ప లకు ప్రాసము చెల్లును.

అదిపర్వమునందు : (8-203)

క. వీరక బలతెంచి నల్లడఁ

దాకినఁ గడు నలిగి ఘోర తర శరహతి న

మ్మూకలు విరియఁగ నర్జునుఁ

దాకరమున నేసె నుగ్రుడై రణభూమిన్.

303

పై పద్యమున ప్రాసాక్షరము కకారము. 1, 2, 4 పాదములు ప్రాసాక్షరమునకు పూర్వము దీర్ఘము మీద అర్థబిందు యుతములు. 3వ పాదము ప్రాసపూర్వము దీర్ఘ మేకావి బిందు పూర్వము కాదు.

విరాటపర్వమునందు : (2-271)

క. నాకొఱత దీర్చి వచ్చితి;

నీ కొఱతయ యింక సూతు నిం దెగఁజూడన్

లోకము వంచించంగఁ దగు

చీకటి రేయెద వె నేమి నేయుదొ చెపుమా.

304

పై పద్యమున తొలి మూడు పాదములును ప్రాసపూర్వము దీర్ఘాక్షరములు. నాల్గవ పాదమున దీర్ఘము మీద అర్థబిందువును కలదు.

ద్రోణపర్వమునందు (2-136)

సీ.పా. మూకలు విరియించి వీక నాచార్యాది

యోధుల కెల్లను నొక్కజెనను.

305

పై పద్యము తొలి సగమున ప్రాస యతి యున్నది. అది ఒక చోట విప్పిండుకము, ఒకచోట సబిండుకము నయి యున్నది..

రుక్మాంగద చరిత్రమునందు (4-99)

ఓ కరుణాకలాప విక చోత్పలలోచన యివ్వు డియ్యెడన్

గాకులు చంపకుండ ననుఁ గైకొని కాచిన నీ కృపా గుణం

బే కలిగె న్వసింపఁదగు నే తొలి పుట్టువునందు భర్తపైఁ

గాకులు నేసినట్టి ఘన కల్మషముల్ విన నీకుఁ జెప్పెదన్. 306

పై పద్యమున తొలి మూడు పాదములందును ప్రాసపూర్వములు విందుయుతములు కావు.

నాలుగవ పాదము అర్థవిందువుతో కూడి యున్నది.

ఆదిపర్వమునందు :

మత్త. తీగ యుయ్యెల నూఁగుఁ జల్లని తియ్యమామిడి

మోకలం

దాఁగుఁ బువ్వుల తేనెసోనలఁ దారుఁగేతకిఁ జేరుఁ బు

న్నాగపూగ మహాగవీధుల నాట్యముల్ పచరించు నా

భోగ నాగలతా గృహంబులభోగముల్లను వేడుకన్

307

పై పద్యమున తొలిసగము ప్రాసపూర్వము విందుయుతము, రెండవ సగము విందుయుతము కాదు. ఇవి ఖండాఖండ ప్రాసము.

అప్పకవి కచటతపలకు (302) మాత్రమే ఖండాఖండ ప్రాసము చెప్పి ఇచట గకారమునకు కూడ ఉదాహరణము నిచ్చుటచే సరళములకు కూడా ఖండాఖండ ప్రాసము చెల్లునని గ్రహింపవలెను. పురుష సరళములకు ముందు బిందువున్నను, లేకున్నను ప్రాసమైత్రి చెల్లునని తాత్పర్యము.

రంగనాథ రామాయణమునందు :

ద్వి. మూఁగి చరించు న మ్మొకరి తుమ్మెదలు

బాగొప్ప, గొప్పనబరఁగిన దాని 308

పై ద్విపదలో తొలిపాదము బిందుయుతము, రెండవపాదము బిందుయుతముకాదు.

పరాహ పురాణమునందు :

క. ఆ చింతామణి ముని తన

పీచ మడఁచు దాక నీక పృథు లోభముచే

దాచుకొనుఁగాక నాచే

నీచే నిక మోసపోవు నే సరనాథా 309

పై పద్యమున 1, 4 పాదములందు ప్రాసపూర్వము బిందుయుతము కాదు. 2,3 పాదములు బిందుయుతములు.

ఉద్యోగపర్వమునందు : (4-407)

క. మీటు గతి రధికులను నొక

నాటికి వేపుర వధింతు నరుశరములు నో

నాటివడవైచు నంతకు

వేట్రాడదఁ బ్రతిబలంబు మీరుల నెల్లన్ 310

పై పద్యమున 1, 3 పాదములందు ప్రాసపూర్వము బిందుయుతము కాదు. 2, 4 పాదములు బిందుయుతములు.

అ. బోటి యొకతె పెండ్లి పాట పాడఁగఁ జొచ్చె

నాఁజరాని విరహ తాపమునను

బేరుగూర్చి తాను బెండ్లికూతురు గాఁగ

గోత్రధరుఁడు పెండ్లి కొడుకు గాఁగ 311

పై పద్యము ఏ గ్రంథములోనితో అప్పకవి తెలుపలేదు. తొలి రెండు పాదములందును ప్రాస యతి యున్నది. ప్రాసపూర్వములు బిందుయుతములు-యతిస్థాన పూర్వములు బిందుయుతములు కావు.

ఆదిపర్వమునందు : (2-42)

క. అపన్నగ ముఖ్యులఁ దన

వీపునఁ జెట్టుకొని వఱచి వివినములు మహా

ద్రీపములు గిరులు సకల ది

శౌపాల పురములుఁ జూపె జని వారలకున్ 312

పై పద్యమున 1, 3, 4 పాదములందు ప్రాసపూర్వము బిందుయుతముకాదు. రెండవపాదము బిందుయుతము.

4. సంయుతాక్షర ప్రాసము

తే. సంయుతాక్షర ప్రాసమై జగతి వెలయు

గర్లుఁ డర్చించు దైవంబు భర్లుఁ డనఁగఁ

బక్ష్మ లేక్షణ కౌసలి సూక్ష్మమనఁగఁ

జంద్ర వంశ్యుఁడు భోగ దే వేంద్రుఁడనఁగ 313

4వ పాదమున సంయుక్తాక్షరము ప్రాసతోనున్న మిగిలిన పాదము లందును అట్లే ఉండవలెను. ప్రాసస్థానమున ఏ హల్లులు ఏ క్రమమున మున్నవో అన్ని పాదములందును అట్లే ఉండవలెను. అప్పకవి ప్రాస యతికిగల తేటగీతి పద్యమునుదహరించుచున్నాడు.

పైపద్యమున 2వ పాదమున గర్గు-భర్గు (ప్రాసము రెండు హల్లులతో కూడియున్నది).

3వ పాదమున పక్ష-సూక్ష (ప్రాసము హల్లులతో కూడియున్నది)

4వ పాదమున చంద్ర—వేంద్ర (ప్రాసము బిందుపూర్వక సంయుక్తము)

5. సంయుతా సంయుత ప్రాసము

తే. 'కలలు తమక్రింద జడ్డలై క్రాలువ్రాలు

ప్రాసవర్ణంబులై వానిఁ బాసియైనఁ

గూడియైనను బెరియడుగులను నిలుచు

సంయుతా సంయుత ప్రాస సంజ్ఞ దనితి.

314

ర-ల వర్ణములు క్రిందనున్న సంయుక్తాక్షరము ప్రాసస్థానమున నున్న మిగిలిన పాదములందు ఆ ర-ల వర్ణములు లేకున్నను ప్రాసమైతి చెల్లును. ఒకచో ర-ల సంయుతము మరొకచో ఆసంయుతము నగుట విది సంయుతాసంయుతప్రాసమగుచున్నది.

తే. పాఁడి ద్రచ్చఁగ నిమ్మ నా తండ్రి కృష్ణ

వేడుకొనియెద నందాఁకఁ బండ్లు దినుము

దుండుగపు చేప్టలును నొటి గాండ్రతనము

మెండగాఁజొచ్చె నీకు నై దేండ్లు కఁనగ

315

పై పద్యమున 1, 2 పాదములందు (పాడి-తండ్రి) (వేడు-బండ్లు) ర,ల సంయుతాసంయుతము చూపబడినది-అప్పకవి ప్రాసపూర్వము అర్థబిందుయుతము, పూర్ణబిందుయుతమునగుచో ప్రాసమైత్రి చెల్లుననుటకే ఈ ఉదాహరణము నిచ్చియుండును.

3, 4 పాదములందు (దుండ-గాండ్ర)ద (మెండు-ఏండ్లు) ర,ల సంయుతా సంయుతము.

రేఫశ్లిష్టమునకు నాదిపర్వమునందు (2-173)

ఉ. క్షత్రియ వంశ్యులై ధరణిఁ గావఁగఁ బుట్టినవారు

బ్రాహ్మణ

క్షత్రియ వైశ్యశూద్రులనఁ గాదఁగు నాలుగు జాతు

లన్ స్వదా

రిత్రముఁ దప్పకుండఁగ బ రిక్షితు కాచినయట్లు గామ

మాం

ధాతృ రఘుక్ష్మి తీశులు ముదంబునఁ గాచిరె యేయుగం

బునన్ 316

వ. మాంధాతృశబ్దము ఋకారాంతము గనుకఁదకా
రము క్రింద నున్నది వ్రటసుడిగాని కారవడిగాదు. 317

పై పద్యమున తొలి మూడు పాదములందును తకారము రేఫతో కూడియున్నది.

నల్గవ పాదమున ఋకారముతో కూడియున్నది. కావున ఇది రేఫ సంయుత సంయుత ప్రాసమైనది.

అందునకు కవి కర్ణరసాయనమునందు : (2-58)

సీ. గీ. దాన గుణశాలి భూసము ధరణ దత్తుఁ
డనిశ మఘ దీక్షితుండు మ త్రారి హరిణ
విహృతి నిరతుఁడు యువనాశ్వ విభు సుతుండు
ఘనుఁడు మాంధాత నృపుఁడైన కాలమునను 318

పైపద్యము నాల్గవ పాదమున మన్నమాంధాత ప్రయోగము అది
ఋకాంతతత్ప మనుమాటకు ఉదాహరణము. విభాత్య-విభాతవలెనే
మాంధాత్య-మాంధాత యనునది తత్పమ ప్రథమాంతరూపము. 'మాంధాత్ర'
కాదవి 'మాంధాత్య' అనిన దేశశబ్దమవి స్పష్టము.

సోముని హరి వంశమునందు :

శా. నాతో మార్కొన లేరు నిర్జరపురీ నాగేంద్ర
బృందారకా
రాతుల్లున్నుగ దేవనంఘములు పో రక ధీర సంక్రమా
కుం
డీ త్రైలోక్యమునందుఁ గల్గఁడు రణం బెచ్చోట
లేకుండఁగాఁ
జేతు లే్వయు వృథా భరంబగుచు వ చెప్పన్ దేవ
యీమేనికిన్. 319

పై పద్యమున 1, 2, 4 పాదములందు తకారము ప్రాసాక్షరము.
మూడవ పాదమున త్రైలేప సంయుక్తము. ఇది సంయుతా సంయుత
ప్రాసము.

దేవీవిజయమునందు :

తే. నాక్తిశ్రేత్రాంగనా శచీ శక్తు లధిక
సంభ్రమంబునఁ గుంభ ని కుంభ దైత్య
హంత్రుఁ బూజింపుదురు త్రయీ మంత్రములను
స్తోత్రములు చేసి మంగళా రాత్రిక లిడి. 320

పై పద్యము తొలి రెండుపాదములందు వాక్తి-శక్తు, సంభ్ర-
కుంభలయందు ప్రాసాక్షరములు రేఫ యుతములు. ప్రాసయతి స్థానములు
రేఫ రహితములు.

పద్య పురాణమునందు :

క. శ్రీకర చక్రాంకితులగు
లోకులు శుద్ధులును బుణ్య లును నగుదురు నా
రీ క్రియలు లేక యుండినఁ
బాక్యతులనఁ బతితులనఁగఁ బడుదురు జగతిన్. 321

పై పద్యమున 1, 2, 4 పాదములందు, కకార ప్రాసమున్నది.
మూడవ పాదము రేఫ సంయుతము. నాల్గవపాదమున 'ప్రాకృతు'లమ
శబ్దము ఋకారాంతము. రేఫసంయుతముకాదు

రాఘవ పాండవీయమున (పీఠిక-8)

శా.లోక త్రాణరతిం దదాదిమ మహి లోక ప్రవేశోత్క భా
షాక్షప్త ప్రథమ ద్వితీయపద గుం జన్మంజు మంజీర గ
ర్హ కల్పామలరామ భారత కథా సర్గంబుల న్నించు వా
ల్మీకి వ్యాసులఁ గొల్చెదం దదుభయ శ్లేషార్థ
సంసిద్ధికిన్. 322

పై పద్యమున రెండవ పాదమున క్ష అకార స్వర సంయుతము.
అకారమని భ్రమింపరాదు.

రేఫయుత ప్రాసము.

ఆ. సుడులు తెలుగులందు బొడమ, వాకై వడి

వ్రాలు కొమ్ము క్రార వడులుగాన

రేఫయుత సమాఖ్య గృతులఁ బ్రాసములగు

సారిది, దమకుఁదాము సుడులఁబాసి.

323

తద్యవ, దేశ్య పదములు అచ్చతెనుగు అనబడును. అచ్చతెనుగున వ్రువనుడిలేదు. వ్రువనుడివలె ఉచ్చరింపబడునని ఉ-హితో కూడిన క్రారవడులు మాత్రమే. క్రారవడులుగల హల్లులనే అన్ని ప్రాసస్థానము అందును గూర్చవలెనుగాని వ్రువనుడులతో క్రారవడులను గలిపి ప్రాస స్థానమున నుంచరాదు. అట్లుపేసిన అది సంయుక్తాసంయుత ప్రాసమగునని, దోషము గాదని పురోద్దాహృతిచే నెరుంగునది.

క. సంక్రమ రంగమునఁ బెలు

చంగ్రుమ్మరుచున్న సాల్య జగతీవరు మే

సం గ్రుచ్చిపార నాటిం

చెంగ్రూరాస్త్రములు నాల్గు శ్రీకృష్ణఁడొగిన్. 324

పై పద్యము నాల్గు పాదములందును ప్రాసస్థానమున రేఫతోకూడిన గకారమే యున్నది.

క. ఈ క్రార పలుకునకు మొద

లైక్రాలుచుఁదేలి ప్రాస మగుఁ దనతనకే

శ్రీ క్రొమ్ముడి సౌందర్యము

వాక్రువ్వందరమె యురగ వరునకునై నన్. 325

తెలుగు పదములందు క్రారముందు వర్ణము గురువుకాదు. సంయుక్తాక్షరమునకు ముందు వర్ణము గురువగుననుట ఇది చెల్లదు. క్రార తేల్చి

పలుకుట దీనికి కారణము. కావున అట్టి క్రారప్రాసమునందున్న పూర్వాక్షరములన్నియు గురువులగునట్లుగనే ప్రయోగింపవలెను. సంయుక్తపూర్వాక్షరమగునను కానరాదు.

పై పద్యమున ప్రాసపూర్వాక్షరములన్నియు గురువులేయగుట గ్రాహ్యము.

7. లఘుద్విత్వ ప్రాసము

తే. భువి లఘుద్విత్వసంజ్ఞ కం బులయి కొన్ని

యూఁదబడని క్రారలతోడ నొగటికొకటి

ప్రాసముల కగుఁ దమలోనఁ బ్రతయుగము

విద్రుచె వినతాత్మజుఁడు దిక్కు లద్రువననఁగ. 326

తెనుగున ఆద్రుచు, విద్రుచు మున్నగు శబ్దములలో రేఫ సంయుక్తత యున్నను తత్పూర్వ స్వరములు లఘువులేయగుచున్నవి. అట్టి తేల్చి పలుకబడెడు వానికి మరల అట్టివాని తోడనే ప్రాసమునుంచవలెను.

పై పద్యము నాలుగవ పాదమున విద్రుచు-ఆద్రుచులలో ద్ర ప్రాసలో నున్న సంయుక్తక్షరము. తేల్చి పలుకబడుటచే పూర్వాక్షరము గురువుకాదు. ఈ లక్ష్యము ప్రాసయతిలో నున్నది.

8. వికల్పప్రాసము

తే. పంచవర్గంబులను గను పట్టునట్టి

పొల్లు లనునాసికాక్షరం బులను గదిసి

తమదు పంచమములుఁ దృతీ యములునగుచు

నమరుఁ బ్రాసంబులకు వికల్పాహ్వాయముల. 327

సంస్కృతమున క, చ, ట, త, వ అను అయిదు వర్ణములలోని పొల్లుపొల్లులకు అనునాసికాక్షరములు పఠమగునపుడు ఒకవోతమ వర్గ పంచమాక్షరము (అనునాసికము)గను, (ప్రాక్+యతి-ప్రాజ్ఞతి) ఒకవో

తమవర్గ తృతీయాక్షరము (ప్రాగ్మతి) గనుమారుచున్నవి. అనునాసికసంబంధముకల ఈ ఉభయాక్షరములకు ప్రాసముకూర్పవచ్చును. ఇది వికల్పనంది విషయికమగుటచే ముందు వికల్పయతిని తెల్పి ఇపుడు వికల్ప ప్రాసము వివరించుచున్నాడు.

తే. ప్రాజ్ఞగ నమానధృతి సుధా రుజ్జీ భాస్య
స్రజ్జీ చయన క్తకంఠ దా వాగ్ని పాయి
వాజ్ఞనోహరసుత యన దృజ్ఞహాత్మ
దిజ్ఞహితకీర్తి యద్భున యుగ్మభేది.

328

1వ పాదమున ప్రాజ్ఞగ—రుజ్జీభాస్య

ఆదేశ అనునాసికములకు సమప్రాస

2వ పాదమున స్రజ్జీచయ-దావాగ్ని

స్రక్+నిచయ-స్రజ్జీచయ, స్రగ్నిచయ వర్గ తృతీయాక్షరము వికల్పముగానున్నది. కావున జకార, గకారములకు అసమప్రాస

3వ పాదమున వాజ్ఞనో—దృజ్ఞహాత్మ

ఆదేశ అనునాసికములకు సమప్రాస

4వ పాదమున దిజ్ఞహిత—యుగ్మ

దిగ్మహితయును వర్గతృతీయాక్షరరూపము కలదు. కావున జకార, గకారములకు అసమప్రాస.

9. ఉభయప్రాసము

ఆ. థాత్రి బాణి నీయ సూత్రములను దృతీ
యోష్మమును ద్రుతంబు నొక్కచోట.

గ్రమత పాక్షరము ఇ కారమునై ప్రాస
ములకు నుభయసంజ్ఞఁ బొసఁగు రెండు.

329

సకార, సకారములు సంస్కృత వ్యాకరణ సూత్రములచే కొన్ని
చోట్ల షకార, ఇకారములుగా మారుచున్నవి. ఆ ఆదేశ షకార, ఇకారము
లకు-సహజ షకార, ఇకారమలతోను, సకార, సకారములతోను ప్రాసమైత్రి
చెల్లును. దీనికి ఉభయప్రాసమని పేరు.

తృతీయోష్ఠము-సకారము.

లక్ష్యములు :

త్రైకంకవోపాఖ్యానమునందు :

క. యుష_{కే}తు ద్విషునకుఁ గి

ల్పిష_పత్వత వృషున కమృత విషనిధి జామా

త్రిషునకు ఋషిపూజతునకు

విషమాక్షున కింద్రముఖ ది విజతునకున్.

330

4వ పాదమున వి+నమ-విషమ ఆదేశ షకారము 1, 2, 3 పాదము
లందు సహజ షకారము. ఆదేశ షకారమునకు సహజ షకారమునకు
ఉభయప్రాస.

సాంఘి విలాసమునందు :

క. వసుధా కళత్రునకు సా

రనదళ నేత్రునకు మతుద తాతిమద తమో

విస రాంబుజ మిత్రునకు

న్యమ శిలీముఖసహస్ర నిభగాత్రునకున్.

331

4వ పాదమునందలి ఆదేశ షకారమునకు, 1, 2, 3 పాదమునందలి
సకారముతో ప్రాసమైత్రి.

తే. ప్రాణములఁబాపె నాహవ క్షోణియందుఁ
 బ్రాణవల్లభఁ గొనిచన్న దాన వేండుఁ
 దమ్ముడును దాను గీశజా తమ్ముతోడ
 శరధి బంధించిదాఁటె దా శరధి యనఁగ.

332

ఇది న-జ ప్రాస విషయికము. ప్ర+అన-ప్రాణ ఆదేశ జకారము
 నకు తొలిపాదమున జకారముతోను, రెండవపాదమున నహజ నకారము
 తోను, ప్రాసమైతి.

ఇతరుల లక్ష్యములు.

ఉద్యోగ పర్వమునందు : (1-299)

ఉ. ప్రోణుఁడు భీష్ముఁడుం గృపుఁడు ద్రోణసుతుండును గర్జ
 శల్యులున్
 బ్రాణము లాసుయోధనుని పాలివయండు నిజానుజన్ముల
 క్షీణ పరాక్రము ల్గుతు ల జేయులు బాహ్లిక సోమ
 దత్తు లా

స్థాణునకై నోడరు వ శంబె జయింపఁగ వారి నేరికిన్ 333
 రెండవ పాదమునందలి ప్రాణతోని ఆదేశ జకారమునకు మిగిలిన
 మూడు పాదములలోని నహజ నకారముతో ప్రాసమైతి.

కాళహస్తి మాహాత్యమునందు : (1-109)

మ. ప్రణతుల్నేయుచుఁ గాలిచెఁ గుంభజుఁడులోపాముద్రతోఁ
 గూడి వ

క్షీణకైలాసము యంబికాహర కృత శ్రీపాదు

కాన్యాసమున్

మణిమంత్రోపధవానమున్ భవమహా మాయావిపర్యాస
మున్

గణనాతీత సతీవిలాసము సమ గ్ర శ్రీసముల్లాసమున్ శిశి4

తొలిపాదములోని ప్రసనతులు—ప్రణతులు అదేశ ఇకారమునకు,
మిగిలిన మూడుపాదములలోని సహజ ఇకారమునకు ప్రాసమైతి.

కాశీఖండమునందు : (2-150)

క. త్రిణయసుని రాణివాసము

సణిమాద్యైశ్వర్య వితరణామరతరువున్

మణిశర్ణిక ముక్తి వధూ

మణిశర్ణికః దలఁచె మాని మానసవీధిన్ 335

తొలి పాదమునందలి ప్రసనయన-త్రిణయన అదేశ ఇకారమునకు
మిగిలిన పాదములందలి సహజ ఇకారముతో ప్రాసమైతి.

రామాయణమునందు : (6-554)

చ. రణమున నుగ్రసాయక పరంపర భానుకులం బరామల

క్షుణ్ణము జగంబవాసరము గా విలునేర్పును మద్భుజా

విజృం

భణ్ణమునుజూపి తండ్రీ మదిఁ బుట్టినచింత దొలంగఁబెట్టి

శూ

ర్పణఖకు నిట్లు వాటిలిన బన్నము నీఁగుదు నేనవశ్య

మున్. 336

నాలుగవ పాదమున శూర్ప+నఖ-శూర్పణఖ అదేశ ఇకారము
నకు, మిగిలిన సహజ ఇకారములతో ప్రాసమైతి.

మధుసేవనమునందు :

క. పోను ద్యోగముఁ జేసిన

ప్రాణంబా యింక నీకుఁ బాఠేయం బీ

మానిని మందస్మిత మధు

రాన చంద్రికలు గ్రోలి యరుగుము సిదశన్. 337

రెండవ పాదము నందలి ప్రతాప-ప్రాణ ఆదేశ జకారమునకు మిగిలిన సహజ నకారములతో ప్రాసమైతి.

శృంగార షష్ఠమునందు :

క. అనుటయుఁ గృష్ణద్వైపా

యన తనయుం డిట్టులనియె నవహిత మతియై

వినుమతి గుహ్యము నారా

యణ కవచము భక్త వాంఛితార్థ ప్రదమున్.

నాలుగవ పాదమున నారతాయన-నారాయణ ఆదేశ జకార మునకు, మిగిలిన సహజ నకారములతో ప్రాసమైతి.

అరణ్యపర్వముందు : (4-38)

కనకగిరిం బ్రదక్షిణము గా శశిభాస్కర తారకాగణం

బనవరతంబు ద్రిమ్మరు మహాముని సప్తక మండలంబుతో

సనఘ తదీయశైల శిఖ రాగ్రమునందుఁ బయోరుహానన

త్రిణయన విష్ణులుండుదురు దేవగణంబులు గొల్చు

చుండగన్. 339

నాలుగవ పాదమునందలి త్రితనయన-త్రిణయన ఆదేశ జకార మునకు, సహజ నకారములతో ప్రాసమైతి.

10. అనునాసికప్రాసము

తే. తమకుఁదాము ద్విత్వంబులై తనరునవియుఁ

బూత్త బిందులు డాపలఁ బొరయుననియుఁ

గలసి యనునాసిక ప్రాసములను పేర

న మ లమరుఁ గావ్యములందుఁ దమకుఁదాము. 340

ద్విత్వము క్తములైన న కార, మ కారములకు క్రమముగా పూర్ణ
బిందు పూర్వకములైన న కార, మ కారములతో ప్రాస చెల్లును.

క. మిన్నేఱు జాదమున ధా

తంనాభిని గునుమశేరు నెదం గాంచిన నీ

సాన్నిధ్యము దొరుకుటకై

నన్నుతి నేయుదురు నిన్ను ననకాదులజా. 341

రెండవ పాదమునందలి పూర్వబిందు పూర్వక న కారమునకు,
మిగిలిన పాదములందలి ద్విత్వ న కారముతో ప్రాస మైతి.

క. తమ్ములను మల్లికా కుసు

మమ్ముల మరువాది వ్రత మాలికలను భ

క్తిం మురసలిహారు పూజలు

నమ్మదమున నలుపఁగలుగు నకలార్థంబుల్. 342

మూడవ పాదము నందలి పూర్ణబిందు పూర్వక మ కారమునకు,
మిగిలిన పాదములందలి ద్విత్వ మ కారమునకు ప్రాసమైతి.

11. ప్రాసమైత్రి ప్రాసము

తే. గట్టిబిందువు మీఁది బ కారమునకు

జవిలి మా ప్రాసమైత్రి నా జరుగుచుండుఁ

గమ్మతావులు వెడచల్లు సంబుజములు

శంబరారాతిచేతి వాలమ్మలనగ.

343

గట్టి బిందువు-పూర్ణబిందువు. జిహ్విమా-ద్విత్వ మ కారము.

పూర్ణబిందు పూర్వక బ కారమునకు (ంబ) ద్విత్వ మ కారము నకు ప్రాస చెల్లును.

3 వ పాదమున కమ్మ—అంబ

4 వ పాదమున శంబ—వాలమ్మ

12 ప్రాస వైరము

తే. కబ్బముల రేఫమునకు అ కారమునకు

మైత్రి గలుగమిఁ గవి శిఖా మణులు ప్రాస

వైర మనుచును గలవరు వానినెందుఁ

గూర్తు రా రెండు నెఱుంగక కుకవిజనులు.

344

సాదురేఫ (ర) శకటరేఫ (అ)లకు ప్రాసమైత్రికాదు. కవిశ్రేష్ఠులు ప్రాసవైరమని తలంచి ఆ రెంటికిని ప్రాసవేయరు. ఆ రెంటి భేదము నెఱుంగని కుకవిజనులు ర-అలకు ప్రాసవేయుదురు.

ఏకతర యతియందు ర-అలకు యతిమైత్రి నిషేధింపబడినది. ఇందు ప్రాసమైత్రి నిషేధింపబడినది. దీనినిబట్టి అప్పకవి మతమున ర-అ లకు యతిప్రాసములు రెండును చెల్లవు.

13 సవర్ణజ ప్రాస.

తే. గ్రంథమంథ శబ్దంబుల గల ద్వితీయ

సర్లములు రెండును సఫుోష సర్లములగు

నైన నిజవర్ధభవ చోకు ధాక్షరములఁ

గలియుఁ బ్రాసంబులను స్వవర్ణములనంగ. 345

గ్రంథ, మంథ శబ్దములలోని రెండవ అక్షరము (థ) అమోష ప్రయత్న వర్ణము. అయినను మహాకవులు స్వవర్ణములలోని చతుర్థాక్షరము (థ)తో ప్రాసమైత్రి కూర్చి యుండిరి. కావున థ-థలకు ప్రాస చెల్లును. దీనిని స్వవర్ణ ప్రాసమందురు.

వ. 'శ్రేంథగ్రంథ సందర్భే' యను ధాతువులవల్లను 'శాస్త్రద్రవిణ యోర్ధ్రంథః' అని నామలింగాను శాసనము నందు నా నార్థవర్ణములోపలను దవర్ణద్వితీయాంతములయందే అమర సింహుడు చెప్పటచేతను గ్రంథిశబ్దము తనయందు రెండవ వ్రాయితవర్ణమునందు ద్వితీయాక్షరమైనఁగానీ ప్రాసములయందుఁ జతుర్థాక్షరములకు మహాకవి ప్రయోగములు గలుగుటవల్లను జెల్లును. 346

గ్రంథ శబ్దములలోని రెండవ అక్షరము తకారాంత ధాతువులులో చెప్పబడుట చేతను, అమరసింహుడు నామలింగానుశాసనమున గ్రంథ శబ్దమును ధకారాంతములతో చెప్పట చేతను ఈ ధకారము రూఢము. దీనికి వర్ణచతుర్థాక్షరము ధకారముతో ప్రాసమైత్రి మహాకవి ప్రయోగములవలన చెల్లును.

ఆరణ్య పర్వమునందు : (4-160)

ఉ. అంధక వృష్టిభోజ కుకు రాన్వయ భూపతులెల్ల నీదెసన్
బాంధవ సౌహృద ప్రణయ భక్తి విశేషములొప్పు నీ

గ్రంథియడంగజేయు నెనకంబునఁ బూనినవారు

లోభమో

హంధులు ధార్తరాష్ట్రులు న యమ్ముమెయి న్నన కుర్వి
యిత్తురే. 347

పై పద్యమున మూడవపాదమున గ్రంథి ధకారమున్నది. 1 2 4
పాదములందు ప్రాసతో ధకారమున్నది. కావున ధ,థలికు ప్రాసమైతి
హర్షబడినది.

విరాట పర్వమునందు : (1-333)

ఉ. బాంధవ శాత్రవాకలిత భావభవా భవపాశబంధ సం
భంధ విరామకామ పరి పశ్యవివేక నిరూఢ భక్త హృ
ద్గ్రంథి విభేదనా పరమ కారుణికా పరిమాణదూర దురి
భేంధన పావకాయిత న మీక్షణ చైత్ర్యమహాద్భు
తాత్మకా. 348

పై పద్యమున 3వపాదమున గ్రంథిలోని ధకారమునకు, 1, 2, 4
పాదములలోని ధకారమునకు ప్రాసమైతి చేయబడినది.

వ. మంథ విలోడనే యనుధాతువు కవికల్ప ద్రుమము
నందుఁ దవర్గద్వితీయాంతధాతువులలోను జరిగణమైనదిగనుక
మంథరశబ్దములోని రెండవవ్రావి తవర్గమునందు ద్వితీ
యాక్షరమైనను బ్రాసములపట్లను బూర్వకవిప్రయోగములు
గలుగుట చేతనే సత్తుర్థ వర్ణములకుఁ జెప్పవచ్చును. 349

మంథర శబ్దము ధాతుపాఠము చేతను, కవికల్ప ద్రుమములోను
ధకారాంతముగనే కనబడుచున్నది. ఈ ధకారమునకు ధకారముతో ప్రాస
చెల్లుట పూర్వకవి ప్రయోగములలో కనబడుచున్నది. కావున అట్లు ప్రాస
వేయవచ్చును.

ద్రోణ పర్వమునందు : (1-88)

క. సింధురము మదోదేక మ

దాంధంబై వచ్చు నోజ నాచార్యునిపై

గంధవహ సుతుఁడు గవయఁగ

మంధరగతి నెవ్వఁడాఁగు మన యోధులలోన్. 350

నాల్గవ పాదమున మంధర శబ్దమునకు, ధకారమునకు, మిగిలిన పాదములలో సున్న ధకారమునకు ప్రాసమైతి.

అముక్త మాల్యదయందు : (5-158)

ఉ. కంధర సేలవర్ణ మధు కైటభనాగసుపర్ణ యోగి హృ

ద్గ్రంథిభిదోత్థభోగి వని తాన్వన వచ్చునననవచ్చిర

స్సంధివనన్ని శావతి ర నస్రతి దుగ్ధపయోధి వీచికా

మంధర కేళికాధర నమాశ్రితపంక్తి శిరోధిసోదరా.

1, 3 పాదములందున్న ధకారమునకు 2, 4 పాదములందున్న ధకారమునకు ప్రాసమైతి.

వ. బుధ అవగమనే అను ధాతువు వలనను బుధశబ్దము లోని రెండవవ్రావి తవర్ణమునందుఁ జతుర్థాక్షరమైనను బ్రాసములపల్లను బూర్వకవిప్రయోగములు కలుగుటచేతను దృతీయ వర్ణములకుఁ జెప్పవచ్చును. సుధాశబ్దము మొదలైన వానికిని నిటువలెనేయని తెలిసికొనునది. 352

బుధ, సుధ శబ్దములందు ధకారమున్నది. ఈ ధకారమునకు ధకార ముతో పూర్వకపురి ప్రయోగములలో ప్రాసమైతి కనబడుచున్నది. కావున దృఢమగు ప్రాసమైతి చెప్పవచ్చును.

2దిపర్వమునందు :

ఉ. కాదన కిట్టిపాటి యప కారము తక్షకుఁడేక విప్రసం
బోధనఁ జేసి చేసె నృప పుంగవ నీవు ననేక భూసురా
పాదిత సర్పయాగమున భస్మము నేయుము తక్షకాదికా
కోదర సంహతిన్ హుతవ హోగ్ర మహోగ్ర శిఖాచయం
బులన్. 353

2వ పాదమున ధకారము, 1, 3, 4 పాదములలో దకారము కలదు.

ద,ధరికు ప్రాసమైతి.

నరసింహ పురాణమునందు :

క. నేదము లాదిగఁగల య
ప్రాదశ విద్యలకు నీవ స్రష్టవు త త్త
దోధకులును భవదాజ్ఞా
పాతకులు సమస్త ధర్మ పాలనచతుశా. 354

3వ పాదములో ధకారము, 1, 2, 4 పాదములలో దకారము.

ద,ధరికు ప్రాసమైతి.

వికాట పర్వమునందు :

క. ముద మొదవ తమ్యహర్షము
తుది నిలువున నిష్టసఖుల నోడ విహారా
స్పదమగు నెలవున మెలఁగెడు
సుధేష్ట తజ్జాలకములఁ జూచెఁ బ్రీతిన్. 355

4వ పాదమునందలి ధకారమునకు 1, 2, 3 పాదములందలి దకారమునకు ప్రాసమైతి.

ద్రోణ పర్వమునందు : (1-135)

క. వింధాద్రివోలె నావ్రతి

విందుక్తఁ డచలితోగ్ర మూర్తి వెలయ నిలిచి గ

ర్వాంధ్ర మలరంగను దీప్తా

వంధ్యాస్త్రము లక్కుమార వరుపై బఱపెన్. 356

1, 3, 4 పాదములలో ధ్య, 2వ పాదములో ద్య కలదు. దధలకు ప్రాసమైతి.

విరాట పర్వమునందు ; (1-135)

ఉ. ఎండకు వానకోర్చి తన యిల్లు ప్రవాసపుఁ జోటునాక

యా

కొంటి నలంగితి న్నిదుర కుండఱిదప్పెను దప్పివుట్టె నొ

క్కండను నెట్లాకో యనక కార్యముగల్గినవేళ నేలినా

తండాకచాయఁ జూపినను దత్పరతం బనిసేయు

టొప్పగున్. 357

2వ పాదమున టకారమునకు, 1, 3, 4 పాదములందలి డకారమునకు ప్రాసమైతి.

ఇందొక విశేషమును గమనింపవలెను. ద,ధలకు ప్రాసమైతి నంగీకరించిన అప్పకవి ట,డలకు ప్రాసమైతి కల సద్యము నుదహరించుట ద్వారా ట,డల ప్రాసమైతి నంగీకరించెననవలెను. అప్పుడు ఇదియు స్వవర్గజ ప్రాసపాగును.

14 ఋప్రాసము

తే. స్వరములెల్లను బ్రకృతి భావంబులందు

రా వెనుకవ్రాయి యగు ఋస్వరంబొకండు

తగు యజ్ఞాదేశమున రేఫ మగుటఁజేసి

ప్రాసముల కట్లయగు వలె పట్లగాదు.

358

ప్రకృతి భావమన సంధిక ఉన్నది ఉన్నట్లుండి పోవుటయని, రావెనుక వ్రాయుయన 'య'కారమని గ్రహించునది. స్వరములకన్నిటికిని సంధిరాని చోటల యడాగమము వచ్చుచున్నది. 'ఋ'కారము యజ్ఞా దేశమున రేఫమగుచున్నది. కావున 'ఋ'కారమునకు రేఫముతో ప్రాసమైతి చేయవచ్చును. అటులని 'ఋ-ర',లకు యతి చెల్లదు.

ఋవడిచే ఋకారమునకు 'రిరే'లతో యతి చెల్లును. యతికి స్వరమైతి అవసరము. ప్రాసమునకు వ్యంజనమైతి చాలును, స్వరమైతి ఉండనక్కఱలేదు.

క. థారుణి ఋప్రాసమనం

గా రేఫాక్షరమునకు ఋ కారము చెల్లున్

నారికిన్ నాకకుజం

బాఋభువతి గలిచి తెచ్చె నచ్యుతుఁడనఁగన్. 359

4వపాదమున ఋకారము, 1,2,3 పాదములలో రేఫము కలదు.

'ఋ-ర'లకు ప్రాసమైతి. స్వరమైతి పాటించబడకపోవుట గ్రహించునది ప్రాసమున స్వరమైతి పాటించబడినది.

అరణ్యపర్వమునందు : (3-104)

క. ఆ ఋషిపుత్రుఁడు గట్టిన

చీరలు మృదులములు నవ్య శిష్టములు మనో

హారులు నాతని పృథుకటి

భారంబున నొక్క కనక వట్టము వ్రేలున్.

360

1వ పాదమున ఋకారము, 2,3,4 పాదములలో రేఫము. 'ఋ-ర' లకు ప్రాసమైతి.

15 లఘుయకారప్రాసము.

తే. ప్రకృతి భావంబుఁ జెందిన ప్రాణములకు
మొదలి యంతస్థములు ప్రాసములను నిలుచు
నటములు లేక లఘు యకారాహ్వయములు
నాయజునితండ్రి ఫణిరాజ శాయి యనఁగ.

361

లఘుయకారము భేదమున యకారము రెండు విధములగుచున్నది.
సహజముగ శబ్దము నందున్న యకారము అలఘువు. నంది కానిచోట
వచ్చు అగమ యకారము లఘువు. ఈ రెండు యకారములకును ప్రాస
మైత్రి చెల్లును.

లఘుయకారముకూడ ప్రాసమున సిద్ధ యకారము వంటిదే అని
తెలుపుటకు దీనిని లఘుయకార ప్రాసమని అప్పకవి తెలిపెను.

4వపాదమున 'అయజుని' అనుచో ప్రాస యకారము లఘువు.

కాయిలోని యతిలో నున్న యకారము అలఘువు.

అగమాయకారమునకు నహ్ని, యకారమునకు ప్రాసయితి.

కావ్యార్థోదయమునందు : (1-92)

ఈ వయోగ నెన్నఁడుగనని యింపులుగులెఁడు తద్దళస్వనం
బాయతమైన కౌతుకము నద్భుతము న్నొలపింప నెయ్యకె
ద్దియిది చాలఁగొత్తబలి యింకొకమాటిక నొక్క

మాటటం

చాయ్లలి నీలవేణి నల కాధిపనూనుఁడు వేఁజె వేడినన్

362

1, 3, 4 పాదములందలి ప్రాస యకారము లఘువు. 2వ పాదము
నందలి యకారము లఘువు. లఘు, అలఘు యకారములకు ప్రాస
మైత్రి.

16. అభేద ప్రాసము

నే. రేఫమునకుఁ బైనుండు మా తృకకుఁ బెద్ద

లాయభేదాహ్వాయ ప్రాస మై యెనంగు

ఖలజన విపక్ష జలరుహ దళనిభాక్ష

కాళి యోరగ మడవన కీర్తి యనఁగ

363

రేఫమునకు పైనుండు మాతృక లకారము, పెద్ద లా-ళకారము.

లకారమునకు, లకారమునకు పరస్పరము ప్రాసమైతి చెల్లును. ఇది అభేద ప్రాస. గీత పద్యమున ఉత్తరార్థము లక్ష్యము

3వ పాదమున ఖ ల—ద ల, 4వ పాదమున కాళి—కే ల

రాజశేఖరుని చరిత్రమునందు : (2-4)

కా. శే లీ కాంచన సాధవీధికల చక్కిన్ దొట్లలోఁ బెట్టి యో
పాతేయాచల కన్యకాధవ కృపా పారంగతా నిద్ర వో
వేలావణ్యపయోనిధీ యనుచు నావిరూప మోదంబుతో
జోలల్పాదుదు రక్కుమారకునకున్ శుద్ధాంతకాంతా

మణుల్ 364

1వ పాదమున ల కారము, 2, 3, 4 పాదములందు లకారము.

ల, ల ప్రాసమైతి.

రామాభ్యుదయమునందు ? (1-8)

ఉ. పాలును నీరు నేలుపలు పంగల మానవుల వేదవీధి వా
హ్యళి యొనర్చు నేయలికు లాలక తాసితవర్ణ

యయ్యు నే

బాల సువర్ణ దేహమున భాసిలు నానలుమోము

వేల్పు ప్రా
యాలు ప్రవీణ మామక మ హాకృతినాథుఁ గృతార్థుఁ
జేయుతన్ 366

2వ పాదమున ౪ కారము, 1, 3, 4 పాదములందు లకారము.
ల, ౪ లకు ప్రాసమైతి.

తే. పెద్దలాకును దనకు న భేదమగుట

లళలకు నభేద మట్లన గలుగు కతన

క్షితిని మూడవ నతళంబు యతులఁ బ్రాస

ములను రఘులఘులకార ములకు నిలుచు 366

౪ కారమునకు డ కారమునకు అభేదమగుటచేతను, అట్లే లకార
మునకు ౪ కారముకు అభేద మగుటచేతను డ కారము—లళ లకు అభేద
ప్రాసమగుచున్నది. కావున ల, ౪, డ మూడును పరస్పరము యతి
ప్రాసములందు ఒకదాని కొకటి చెల్లును.

ప్రభావతీ ప్రద్యుమ్నమునందు : (1-57)

జ. జ లనిధి యనుతెర మఱుగఁగలు

వెడలి నిలిచినట్టి యాట వెఱుదియ పోలెన్

గడు నింపులు గులుకుచు దన

రెండు సీ పురలక్ష్మి యవధరించేతె యధిపా 367

1వ పాదమున లకారము, 2, 3, 4 పాదములందు డ కారము—
ల, డ ప్రాసమైతి.

ఉద్యోగవర్ణమునందు (1-220)

క. కొడు కులు దానును గుఱువు

ద శములు కరిఘటలు భటర ధ వాతములున్

బుడమి చలింపఁగ ద్రుపదుఁడు

గడువేడుకఁదోడు సూపఁ గాంతేయులకున్ 368

2వ పాదమున 3 కారము, 1, 3, 4 పాదములందు 4 కారము
1, 4 లకు ప్రాసమైతి.

భీష్మ వర్ణమునందు : (1-93)

క. కొడు కులు దమ్ములు గుఱ్ఱపు

దళములు పెక్కై న బలవితాసము తగుమై

నడ పింపుచు మెలపున సం

గడములతో నడచు శకుని కడు నొప్పారెన్ 369

2వ పాదమున 3 కారము, 1, 3, 4 పాదములందు 4 కారము
1, 4 ప్రాసమైతి.

శృంగర నైషధమునందు : (4-24)

చ. చిలుకలు గూయునో చెవులు సిల్లులుశోవఁగ నంచు

నన్నఁడున్

వెడలఁడు నందనోవవన వీధులకై యట మాలిభాగన

ర్మత శశిరేఖితేయు నపరాధమునన్ గజదైత్యశాసనుం

గొలువఁడు పాకశాసనుఁడు కోమలి నీదెనఁ గూర్చి

యెట్టిదో 370

2వ పాదమున 4 కారము, 1, 3, 4 పాదములందు 1 కారము
1, 4 లకు ప్రాసమైతి.

కూర్మ పురాణమునందు :

తోటకము. తాలి మి దూలిన తాపసపత్నుల్

ప్రద మనంబున వీడ్కొని జాణన్

లోల మదాలన లోచన పంక్తిన్

జాల దలిర్పిరి శంకరు లీలన్ 371

2వ పాదమున ౪ కారము, 1, 3, 4 పాదములందు అకారము.
0, ౪ లకు ప్రాసమైతి.

17. సంధిగత ప్రాసము

తే. సంధిగూడినవాలు ప్రా సంబులై న

నవియె సంధిగతాఖ్యల నమరుచుండు

దివిజా లాశ్చర్య మొంద శౌ రిపడ వైచ

జెంగి పోసక మధురలో నంగరినన 372

ప్రాసమునకు వ్యజనము ప్రధానము. నంది వశమున-ఉన్న హల్లు
నకు బదులు ఆదేశములుగ వచ్చిన హల్లు ప్రాసమున మిత్రత్వము కల
దగుచున్నది.

నంది వశన కలిగిన వర్ణముతో ప్రాస కూర్పబడుచున్నది కాన
సంగతిత ప్రాసమైనది. యతి యందువలె గూఢ స్వర వ్యంజనములకు
ప్రాస కూర్పరాదని గ్రహించవలెను.

పద్యమున ఉత్తరార్థము లక్ష్యము:

3 వ పాదము ది వి జా - శౌ రి వ డ (శౌ రి + వడ)

4 వ పాదము జెంగిపో - లోనం గ రి (లోనన్ + కరి)

శల్యపర్వమునందు : (2-334)

క. కవదొనలును గాండివము

నవలనిడం బనుపు ముంద రరదము డిగు మే

నువి దవ డిగియెద శుభకర

మవు నివ్విధమిట్లు నేయు మనుడు నతండున్ 373

3వ పాదమున (ఏను+పిదప) సంధిగత ఆదేశ వకారమునకు
1, 2, 4 పాదములందు సహజ వకారములకు ప్రాసమైతి.

శృంగార కాకుంతలము : (2-187)

కా. ఆవాలుంగనుదోయి యానగు మొగం బాగుబ్బ
పాలిండ్ల పెం
పావే గీధర మాతనూవిలసనం బాయొప్పు లేజెప్పినం
గైవారంబగుగాజె కేవలశిరః కంపంబు గల్పించి యా
హావుట్టింపదె యిత్తుధన్వనకు న య్యజ్ఞాక్షి
నీక్షించినన్ 374

4వ పాదమున (అహ+పుట్టింపదే) సంధిగత ఆదేశ వకారము
నకు, 1, 2, 3 పాదములందలి సహజ వకారమునకు ప్రాసమైతి.

విరాటపర్వమునందు : (4-96)

కా. సింగజాకటితో గుహాంతరమునం జేద్వాటు
మైనుండి మా
తంగ స్ఫూర్తితి యూథదర్శన నము ద్యత్రోకధ
మైవచ్చునో
జుగాంతార నివాసఖిన్నమతి న న్మలేన్నపైవీడె వ
చ్చెంగుంతీసుత మధ్యముందు సమర స్థేమాఖి
రామాకృతిన్ 375

1, 2 పాదములందు సహజ గకారము, 3, 4 పాదములందు సంధి
గత గకారములకు ప్రాసమైతి.

లకార ప్రాసము :

కాకుత్స్థ విజయమునందు :

కా. మారుం డద్భుత శంఖ మొక్కటిని సంపాదించి

దోర్మథ్య క

స్తూరి చర్చనపంబునం దనదు కే ల్దోపక్ సువర్ణ త్ప రే

ఖా లిప్పన్ శశి క త్రిజూప నతదు త్కంఠోత్థుడై
చేరనిం

పా రన్ బట్టుట దోచెదద్దళము కే శౌఘంబు

మోముంగనన్ 376

వ. ఈ పద్యములోను 'రేఖాలిప్ప' ననుచోట రభ
రాభన్యేయను థాతువువలనఁ బుట్టినది లిప్పాశబ్దము గనుక
సంధిగత ప్రాసమాయెను. 377

పై పద్యముతో 3వ పాదమున లిప్పాశబ్దము రభధాతువునుండి
పుట్టినది. రభలోని రకారము లకారమైనది. ఆ 'ల'కారమునకు, మిగిలిన
పాదములలోని 'ర'కారముతో ప్రాస కూర్చబడినది. నహజ రేపకు,
సంధిగత రేపా దేశ లకారమునకు ప్రాస చూపబడినది.

అప్రకృత ప్రాసము

ఆ. అప్రకృతములగు ప్రాసజాలము లలం

కార విస్మితములు గావుగానఁ

దివిరి ధూర్తులైన కవులు కల్పనఁజేసి

యొప్పిదంబు లనుచుఁ జెప్పరాదు

378

తెలుగు పద్యమునకున్న సహజ రామణీయకత ప్రాసము (యతి యను), అది లక్షణయుక్తమగుచో మరింత శోభాయమానమై ప్రశస్తమగును. మహాకవి ప్రయుక్తములుగావి యట్టివి. లాక్షణికులంగీకరింపనివి అప్రశస్తములు. కుకవుల అప్రశస్తప్రాసములు ప్రామాణికములుకావు. అవి ఒప్పులని చెప్పరాదు.

వీధినాటకమునందు :

ఉ. కందుకళేళి నల్పెడు ప్రకారమునం బురుషాయిత్
క్రియా

తాండవకళేళి నల్పెడు విధంబునఁ బాపరభామ
లేతనీ

రెండ్రబ్రభాతవేళ రచియించెను గుబ్బలమ్మిడి
హారముల్

కుండలము లుక్కురుల్లదల గోమయపిండము లింటి
ముందటన్ 379

1వ పాదమున ద కారము, 2, 3, 4 పాదములందు డ కారము కలదు. ద, డ ప్రాస అప్రశస్తము.

రామాయణమునందు : (6-2356)

చ, కడుకొని వేడిబాష్పములు గ్రమ్మి పయింబడి పర్వ
భీతిమై

నడరుచు విన్ననైన హృదయంబునఁ బొల్పుగు
హారయస్సి ప

య్యద దడియంగఁ గానఁబడి యంచితనిక్కల రత్న
భూవలన్

దడుదిత దృశ్యమానమణి ధామసముజ్జ్వలభాతి
దోఁతుగన్ 380

1, 2 పాదములందు డ కారము, 3, 4 పాదములందు డకాతము
కలడు. ద, డ ప్రాస అప్రకృతము.

ఇవి 17 ను ప్రధాన ప్రాసములు.

ఇంక శబ్దాలంకారంబులగు విశేష ప్రాసంబు లెఱింగించెదఁ :

శబ్దాలంకార ప్రాసములు

సీ. ప్రాసంబు సులభాక్ష రంభైన సుకరంబు
దుర్లభంబైనను దుష్కరంబు
తగ రెండు మూఁడు నాలుగు వర్ణముల పదం
బులనెల్ల నొకభంగిఁ బొసంగెనేని
వరునఁగావ్యముల ద్వంద్వప్రాసమును ద్రవ్యక్షి
రప్రాసమును జతుః ప్రాసమునగుఁ,
బదములఁ దుదినొక్క పగిది యక్షరములు
దనరు సంత్యప్రాసమునకు నెందు,

తే. బడిబడిని వర్ణ మొక్కఁడు కడకు పెడలఁ
బలుకఁబడునేని యది యను ప్రాసమయ్యెఁ
గంజిలోచన యవి యలంకార శాస్త్ర
కథితములు వీని నేడింటిఁ గానవలయు

వియతమగు ప్రాసమును గూర్చి తెల్పిన యనంతరము అప్పకవి అలంకార ప్రాయమును, ఐచ్చికమును అగు శబ్దాలంకార ప్రాసములను గూర్చి వివరించుచున్నాడు. అలంకార శాస్త్రమున ఒక్క అనుప్రాస మాత్రమే చెప్పబడినది. మిగిలినవి చందో సంబంధములు. అప్పకవి 7 శబ్దాలంకార ప్రాసములను చెప్పెను.

అవి 1 సుకర ప్రాసము, 2 దుష్కర ప్రాసము, 3 ద్వంద్వ ప్రాసము 4. త్ర్యక్షర ప్రాసము, 5 చతుష్పాసము, 6 అంత్యప్రాసము, 7 అను ప్రాసము.

ఇందు అంత్యానుప్రాసమునమాత్రమే వ్యంజనములను, వానిమీది స్వరములను సామ్యమావశ్యకము మిగిలిన వాటిలో స్వరసామ్యము ఐచ్చికము.

1. సుకర ప్రాసము

సులభమైన అక్షరములతో కూడిన ప్రాసము సుకరప్రాసము. ప్రాసము ప్రయత్నపూర్వకముగ గాక అనాయాసముగ ఘటించబడ వలెను.

క. కమలదళ నయన నకలా

గమవేద్య పురాణపురుష కరుణాకథ మ

ద్రమహీశ ప్రియతనయా

రమణ యనుచుఁబలుక సుఖ కరప్రాసమగున్ 382

ఇందు సుకరమగు మవర్ణము ప్రాసతోనుండుటచే సుకరప్రాసము.

2. దుష్కర ప్రాసము

సుకరముగాకాక ప్రయత్నపూర్వకముగ సంయుక్తము, ద్విత్వము ఇత్యాదులతోడి ప్రాసము దుష్కరప్రాసము.

క; దుష్కృత గిరివజ్రాయుథ

పుష్కరసదనాధినాథ బుధసుత దవళో

చిష్కేశాహార యనః

దుష్కరమని దీనిఁ బలుకుదురు ప్రాసజ్ఞుల్ 383

ఇందు దుష్కరమగు సంయుక్తాక్షరము 'ష్క' ప్రాసాక్షరముగ నుండుడచే ఇదిదుష్కర ప్రాసము.

3. ద్వంద్వ ప్రాసము

ప్రాసాక్షరమును దాని తరువాతి అక్షరమును అనగా పాదము నందలి రెండు, మూడు అక్షరములు నాల్గు పాదములందును సబబుగా నుండవలెను. దీనిని ద్వంద్వ ప్రాసము లేదా ద్విప్రాసము అందురు.

క. వ్యాసముని వినుత గోప

స్త్రీ సముదయ మానహరణ శృంగార రసా

వ్యాసముగ నిట్లు ద్వంద్వ

ప్రాసము కావ్యములఁజెప్పఁ బడు నెల్లెడలన్ 384

ఇందు నాల్గు పాదములందును 2- 3 అక్షరములు 'సము' సమముగా నుండునట్లు ప్రాస కూర్చబడినది.

4. త్విక్షర ప్రాసము

ప్రతి పాదమునందును 2, 3, 4 అక్షరములు సమముగా నున్న దానిని త్విక్షర ప్రాసమందుకు దీనికే త్రిప్రాసమని పేరు.

క. తిరమగుఁ డ్రీప్రాసము సుం

దరమగు మురైరి రూపు తరుణులకు మనో

హరమగు దానవులకు భీ

కరమగుఁ దపసులకు ము కి కరమగు సనినన్ 385

ప్రతి పాదమునందును సమముగా 2, 3, 4 అక్షరములు (రమగు) ప్రాసముగా కూర్చబడినది.

5. చతుష్ప్రాసము

ప్రతి పాదమునందును 2, 3, 4, 5 అక్షరములు సమముగా కూర్చబడిన అది చతుష్ప్రాసము.

క. ధీరుఁడు కమ నీ యశుభా

కారుఁడు కమలావధూటి కా మృదుహృదయా

ధారుఁడు కుమతిజనాధిక

దూరుఁడు కమలాక్షుఁ డనఁ జ తుష్ప్రాసమజా 386

ఇందు నాల్గు పాదములందును 2, 3, 4, 5 అక్షరములు (ర ద క మ) సమముగా కూర్చబడినవి.

6. అంత్యప్రాసము

అన్ని పాదములందును చివరి అక్షరములు ప్రాసాక్షర వియమముతో సమానముగా నున్న అది అంత్య ప్రాసము.

క. తొలుతను గురులఘువులలో

పలనెయ్యది పదము తుదిని బ్రాసమునకు డా

పలనిల్చు నదియె నాల్గడు

గులకడఁ బ్రాసముల మొదలఁ గూర్చఁగవలయున్. 387

అంత్యప్రాస పూర్వాక్షర వియమము దెప్పబడుచున్నది. అంత్య ప్రాస పూర్వాక్షరము గురువుకాని, లఘువుకాని ఏదో ఒక్కచే అయి ఉండ

వలెను. తొలిపాదము చివర గురు, అఘువులలో ఏదీ ప్రాసమునకు పూర్వం నిలుచునో అదియే నాల్గు పాదములందును ప్రాసపూర్వమున కూర్చబడవలెను.

తే. అంఘ్రితుది వ్రాయి డాపలి యక్షరంబు

గురవయినఁ బ్రాస మొక్క య క్కరమె యగును,

గాకలఘువైన వర్ణ యుగ్మంబు నడుచు

స్వరవిభేదంబు గాక కావ్యంబులందు. 388

అంత్యప్రాసమునకు పూర్వాక్షరము గురువయిన ఒక అక్షరము నకును, అఘువైన రెండక్షరములకును స్వరభేదము లేక వుండవలెను. తక్కిన ప్రాసములవలెగాక ఇది స్వరసామ్యము కూడ నుండుట విశేషము.

క. సందాంగనా కుమారా

మందరగిరి ధీర దనుజ మదనంహారా

బృందాగహన విహారా

కందర్పాకార రాధికా శ్రీజారా. 389

ఇది గురుపూర్వకమైన ఏక వర్ణప్రాస. చివరివర్ణములన్నియు 'రా' వర్ణములు పూర్వాక్షరము గురువును అగుట గ్రాహ్యము.

క. గోపవధూజన మదనా

గోపాలన చతుర కుంద కుట్టుల రదనా

గోపారి విజిత కదనా

గోపతి వాహా ప్తధవళ గోనమవదనా,

390

అముహూర్వక ద్వ్యక్షరప్రాస. చివరి రెండక్షములు నాల్గు పాదము లందును 'దన'.

7. అనుప్రాసము

ప్రాసాక్షరము తొలినుండి చివరి వఱకు పలుమార్లు అవృత్తి పొందిన అది అనుప్రాసము. దీనికి వృత్త్యను ప్రాసమనియు పేరు.

క. నందనుత పురందర ముఖ

బృందారక వంద్య దాన బృందావన గో

వింద యన నను ప్రాసం

బందంబగు నెందుఁ గృతుల యందు ముకుండా. 391

ఇందు నీందు మూర్వక దకారము పలుమారులావృత్తి పొందినది.

క. వడులకుఁ బ్రాసంబులకును

విడువక చెల్లుబడులెల్ల వివరించిరిఁ బా

ల్పడి వీనిలోన సర్కపు

లోడఁబడి కావలసినవి ప్రయోగింపఁదగున్. 392

వకులకును, ప్రాసములకును చెల్లుబడియగు లక్ష్య, లక్షణముల నన్నిట్టి వివరించికొని సర్కపులు వానితో కావలసినవాని స్వీకరించి ప్రయోగించుకొనవచ్చును.

మత్తేభవృత్త కందగీత గర్ప సీసము

సీ. వినయ సంపన్న ర వి ప్రభుత రమణీ

నాథా ప్రయోజేక్షణ సతాత్త

విభయదాకార హ విర్భుగాయత రిపు

ప్రాణానిలాహిశ్వ రా రమేశ

విలయ కాలానల విక్రమప్రథిత సా
 ల్వగ్రావ వృద్ధశ్రవా వరేణ్య
 విజయశీలా యదువీర కౌస్తుభధరా
 చక్రీయశోదాత్మజా ముకుంద

తే. కరివరద పూతనాంతక గరుడగమన
 సత్త్వనహిత కామజనక శంకరనఖ
 కవకవనన సుందరదేహ వనధిశయన
 ననకముని వినుత చరణ నరసింజయుగ.

393

చిత్రకవితారీతులలో గర్భకవిత్వ మొక రీతి. ఒక పెద్ద పద్యమున ఒకటిగాని, రెండుగాని చిన్న పద్యములను ఛందోబద్ధముగ కూర్చి చిత్రముగా చెప్పుట చిత్రకవితారీతి.

పై సీసపద్యమున తొలి నాల్గు పాదములందును మత్రేభ వృత్తమును, ఎత్తుగీతియందు కంద పద్యమును గర్భింకరించబడినది. ఆ పద్యములు విడిగా చూతము.

గ ర్భ మ త్రే భ ము

నయనంపన్న రవిప్రభూత రమణీ నాథా పయోజేక్షణా
 భయదాకార హవిర్భూత రిపు ప్రాణానిలాహీశ్వరా
 లయకాలాన విక్రమ ప్రథిత సా ల్వగ్రావ వృద్ధశ్రవా
 జయశీలా యదువీర కౌస్తుభధరా చక్రీయశోదాత్మజా394

పై సీసపద్యమున నాల్గు పాదములందును తొలి అక్షరమును, చివరి మూడక్షరములను తొలగించిన అదిమ త్రేభ ఏక్రీడితమైనది అట్లు తొలగించుట వలన అర్థము చెడలేదు. ఛందోవియనుముల (యతిప్రాసలు, గణ

(కమము)కు భంగమురాలేదు. క్రొత్త పద్యమువలెనే వుండుట గర్భ పద్య లక్షణము.

గ ర్భ కం ద ము

క. కరివరద పూతనాంతక

గరుడగమన సత్త్వసహిత కామజనక శం

కరసఖ కనకవనన సుం

దరదేహ వనధిశయన న నకముని వినుతా. 395

ఎత్తు గీతిలోని చివరి 'చరణసరసిజయుగ' తొలగించిన కంద పద్యమగుచున్నది. కందము తుది అక్షరము గురువుకావలయునుగాన దీర్ఘ మైనది. ఇది గర్భ కవిత్వమున అంగీకారమే.

గ ద్య ము

ఇది శ్రీమదాపస్తంబసూత్ర భారద్వాజసగోత్ర కామెపల్లి పురమందిర నందనందన చరణారవింద వందనాభిలాష మనీషాప్రాభవ

వేంగ నార్యతనూభవ విద్యావిశేష సురాచార్య

కాకుమార్యప్పకవివర్య విరచితంబైన

యాంధ్రకబ్జచింతామణియను

వ్యాకరణశాస్త్రంబునందు వశిస్థరూపంబును

నేకచత్వారింశస్కృత్య విక్రమంబులును సగ్రాహ్యవిరామంబును,

బ్రాసలక్షణంబులును, సప్తదశప్రధాన ప్రాసనిర్ణయంబును, అప్రకస్త ప్రాసంబులు శబ్దాలంకారనిరూపణంబునుంగల వశిప్రాస పరిచ్ఛేదంబును

తృతీయాశ్వాసము

సంపూర్ణము

శ్రీః

అప్పకవి చెప్పిన యతిభేదములు

(I) స్వరయతులు ?

1. స్వరమైత్రి వళి :

అ, ఆ, ఐ, ఔ—ఇ, ఈ, ఋ, ౠ, ఎ, ఏ—ఉ, ఊ, ఓ, ఔ

వర్గాక్షరములన్నియు తమలోకాము పై స్వరములతో కూడి మై నందును.

2. స్వరప్రధాన వళి :

సంధిగత పదములో పరపదాది స్వరమునకు యతిమైత్రి కూర్చు ళ్లన తనుభవమిత్ర లంకేశ....(లంక+కేశ) కైత్ర. పరపద

స్వరమునకు యతి.

3. లుప్త వినర్గక స్వరవళి :

వినర్గకు అకారము పరమగునపుడు ఓకారము వచ్చినను పరస్వ ముతో యతి కూర్చుట.

అంబుదశ్యామతవకింకరోహమనగ (కింకరన్+అహమ్) ప వదాది అకారమునకు యతి.

4. ఋవళి :

రి, రీ, రె, రేలకు ఋ, ఎలతో యతికూర్చుట

ఋత్విజుండని విచారించి పూజించితే

5. ఋత్వసంబంధవళి :

ఎ (వట్రసుడి)కి ఇ, ఈ, ఋ, ౠ, ఎ, ఏలతోను ఈ అచ్చులుగల య, హలతోను యతి కూర్చుట.

ఇనతనూభవుండు పృష దశ్వసుతునేనె

6. ఋత్వసామ్యవళి

ఋకార సామ్యముచే అన్ని హల్లులకు యతి మైత్రి కూర్చుట.

మృతునిగావించెఁ గంసునిగృహ్లాదనగ

7. వృద్ధివళి :

వృద్ధి సందిలో పరాచ్చు ఏ, ఓలతోగాని, ఆదేశ ఐ, బొలతోగాని
యతి కూర్చుట.

ఇభభయ విదార స్వరలోకైక పీర (లోక+పీక)

అభిర భువన ప్రక స్త జితైణ హ స్త (ఐ)

(II) వ్యంజనాక్షరయతులు :

1 ప్రాణియతి :

ఏ హల్లునకు ఆ హల్లు స్వరమైతితో కూర్చుట.

క్రలకాబ్ధి గంభీర క్రాంచనాచలధీర

భువనజాధీశ యంభోజనేత్ర

2 వర్ణయతి :

అనునాసికము వాదిన వర్ణాక్షరములు తమలో తాము మైత్రినందుట.

కంధి మధ్యగేహ ఖండితారి సమూహ

చంచరీకనేత్ర జలజాతవిభగాత్ర

3 విందుయతి :

వర్ణాక్షరములు విందు పూర్వములై తమ అనునాసికముతో చెల్లుట.

జ్ఞాన సంద్రాతి స్వచ్ఛ కాంచన సుగాత్రి

మనసి జాతాయ గోవడింభాయయనగ

4. తదృవ వ్యాజయతి :

అజ్ఞప్తి-అనతి అగుటచే జ్ఞ-న-ణ పరస్పరమిత్రముగగుట

జ్ఞానిచే తోంబుజాత శోణకరయనగ

5 విశేషవళి :

జ్జకు క,ఖ,గ,ఘలతో యతి కూర్చుట
జ్జానికి నుపదేశవిధి ప్రకాశము సేయన్

6 అనుస్వార సంబంధయతి :

బిందుపూర్వక (ంట) టవర్గమునకు బిందుపూర్వక (ంత) తవర్గ
మునకు యతి కూర్చుట

(కు)ంద విభక్తి పాదంబులంట హదితలఁచి

7 అనునాసికాక్షరయతి :

'న'కు బిందుపూర్వక ట వర్గముతోను, 'జ'కు బిందుపూర్వక త
వర్గముతోను యతికూర్చుట.

జాకువిట నల్గుదెల్లు కంద ర్పజనక
నకుల సహదేవులార భండ న పటిష్ఠ(లార)

8 మువిభక్తియతి :

విభక్తి ముకారమునకు పు,పు, బు,భులతో యతి కూర్చుట
పుష్కరము సూక్ష్మమధ్యమముగ నొనర్చె
బొండుమల్లెలు దరహానముగ నొనర్చె

9 ముకారయతి :

సహజ ముకారమునకు పు,పుబు,భులతో యతి కూర్చుట
ము తెపురుల్లరులతోడి బుజ్జుటకొమ్ముల్

10 మువర్ణయతి : బిందుపూర్వక అంతస్త, ఊష్మములకు మకార ముతో యతి కూర్చుట

మారుతాత్మజుడరిది సంయమియనంగ
మదన జనకుడు దనుజు సహృదుడనంగ

11 ఋజుయతి :

య-హ వర్ణములకు పరస్పరము యతి చెల్లుట.

హరముఖార్పిత పాదతో యజయనంగ

12 ప్రత్యేకయతి :

అది, అవి శబ్దముల ఆకారము నంది వశమున రోపించిన హల్లుతోను, రోపింపకున్న ఆచ్చుతోను యతి.

దివ్య చాపంబు శూరి చేతి ది యనంగ

అర య శార్దంబు హరి చేతి యదియునాగ

13 విన్నయతి : పెఱయతి

ఇంచు గాగమమునడుమ ఇకారమువచ్చిన ఇకార నవర్ణాచ్చులతోను రేకున్న రివర్ణముతోను యతి కూర్చుట.

ఎదను లచ్చివి హరి ధరియించెననగ

రిపులనెల్లను చీరహరించెన నగ

14 ఏకతరయతి :

లఘు-అలఘురేఫములు (ర-అ) పరస్పరమైత్రి పొందును.

రార బాలకృష్ణ రచ్చలగమి గూడి

15 అభేదయతి :

వ-బ, ల-డ, ల-శలకు అభేదత్వమున యతి చెల్లును.

ప్రసుమతీకళత్ర బిక్తజైత్రగాత్ర

16 అభేదవర్గయతి :

వకారమునకు 'బ'తోనేగాక వ,ఫ,భలతో కూడ యతి చెల్లుట

పరమపావని గాయత్రి వందనములు

17 ఊష్మయతి :

శ, ష, స మూడు పరస్పరము యతికి చెల్లును.

శతమఖోసరి భూతానుష్ఠంగ శ్రినగ

18 సరసయతి :

అ-య-హలకు, శ,ష,న-చచ,జ,రులకు, న-జలకు యతి చెల్లును.

19 సంయుక్తయతి :

సంయుక్తాక్షరములతో ఏదేనొక హల్లునకు యతి కూర్చుట
క్ష-క,ష,మ (ఏదైన చెల్లును)

20 అంతోష్ఠ్యసంధియతి :

వాక్+హరి-వాగ్ధరి క,హలతో యతి చెల్లును.

21 వికల్పయతి :

అనునాసిక సంధియందు ఉభయ హల్లులను యతికూర్చుట సత్+
మతి-సన్మతి త-న.

(III) ఉభయయతులు ;

కేవల స్వరమునకుగాని, కేవల వ్యంజమునకుగాని యతి కూర్చుట
ఉభయ యతులందు స్వతస్వ్యంజనోభయ మైత్రి చెల్లును.

1. యుష్మదన్మచ్ఛబ్దయతి

యుష్మద్ అన్మద్లకు సంధి రూపము అచ్చునకుగాని హల్లునకుగాని
యతి కూర్చుట.

అతిపావన మయ్యెన న్మదన్వయ మెల్లన్

ధర్మతనయ ముష్మదాజ్ఞా నిగళ విని

2 పరరూపయతి

శకంధు, కర్కంధు, కుద్దాలాదులందు ఉభయయతి.

3 ప్రాదియతి

పరా, అజ్, అపి కాక మిగిలిన ఉపనర్గ యోగముకల శబ్దములకు
ఉభయయతి.

4 నిత్యసమాసయతి

జనార్దన, నారాయణ, కర్ణాటాది నిత్యసమాసములకు ఉభయయతి.

5 దేశ్య నిత్యసమానయతి

రూపఱు, క్రవృఱు, క్రిక్కిఱియు అదిదేశ శబ్దములకు భయయతి.

6 నిత్యయతి

ఏవిశబ్దసందిలో అచ్చునకుగాని, హల్లునకుగాని యతి.

7 రాగమసంధి

రుగాగమ సంధిలో ఉభయయతి (పేదరాలు-పేద+అలు)

8 విభాగవళి

ఏసి శబ్దసంధిలో ఉభయయతి (నాలుగేసి)

9 నామాఖండయతి

అన్న, అహ్మ ఇత్యాదుల సంధియం దుభయయతి (రామన్న, సీతమ్)

10 పంచమీ విభక్తియతి :

కన్నన్, కంచెన్ శబ్దములు అన్నన్, అంతెన్వతె చినబడుటచే ఉభయయతి.

11 కాకున్వరయతి :

దూతాహ్వనాదులందలి తుదిదీర్ఘమునకు ఉభయయతి (తామా-మధి.)

12 ప్లుతయుగయతి :

హల్లైత్రేకకన్నను ప్లుతసామ్యముచే యతి.

(సీ)వేగతి కావవే రఘువతే శరణాగత వజ్రపంజరా

IV ప్రాసయతి :

1 గీత సీస పద్యములందు యతికి బదులుగ ప్రాసయతి కూర్చుట.

అప్పకవి చెప్పిన ప్రాసభేదములు 17

1 అర్థబిందు సమప్రాస-ఏక-తాకి (అరసున్న ప్రాస)

2 పూర్ణబిందు సమప్రాస-ఇందీ-నంద

3 ఖండాఖండప్రాస : బోటి-పాట, తీగ-నాగ (అరసున్న క రేసివాని ప్రాస)

4 సంయుతాక్షర ప్రాస : సక్ష్మ-సూక్ష్మ (ప్రాసలో సంయుక్తరము)

2 సంయుతాసంయుతప్రాస : లర సంయుక్తాక్షరములు నడిక్రము లేకున్నను చెల్లును.

6 రేఫయుత ప్రాస : క్రారవడులకే ప్రాస, పట్రనుడులతో క్రావడులను కలుపరాదు.

7 లఘుద్విత్వప్రాస : సంయుక్త పూర్వాక్షరములు లఘువులగుచే వావికే గూర్చుట (అద్రుచు, విద్రుచు)

8 వికల్పప్రాస : సానునాసికముతైన తృతీయా వంచమములక ప్రాస.

9 ఉభయ ప్రాస : న-జలకు, న-షలకు ప్రాస (ప్రాణదాన)

10 అనునాసిక ప్రాస : పూర్ణబిందుపూర్వక న,మలకుద్విత్వయుక్త న,మలకు ప్రాస.

11 ప్రాసమైత్రిప్రాస : పూర్ణబిందు పూర్వక బికారమునకు ద్విత్వ మకారమునకు ప్రాస.

12 ప్రాసవైరము : సాధురేఫ, శకట రేఫములకు ప్రాసలేదు.

13 స్వవత్సప్రాస : థ-ధ, ద-ధలకు ప్రాస.

14 ఋప్రాస : ఋకారమునకు-రేఫకు ప్రాస (అ ఋషి-చేరి)

15 లఘుయకార ప్రాస : లఘువులఘు యకారములకు ప్రాస.

16 అభేదప్రాస ; ల-శ-డలకు ప్రాస.

17 సంధిగతప్రాస : సంధిగత వర్ణములకు-సహజ వర్ణములకు ప్రాస.

దివిజులాశ్చర్యమంద శౌరి వ్రతవైచె (శౌరి+వ్రతవైచె)

యతిప్రాసముల వైశిష్ట్యము

‘యతి’ సంస్కృత శబ్దము. దానికి తెలుగు ‘వడి’ ‘వళి’ యతి, విరతి, విరమణము, వడి, వళి అను పర్యాయపదములుగ లాక్షణికులు పేర్కొనిరి. కాని ‘ఆశ్శ్యోవళికి’ అను ఆంధ్ర శబ్దచింతామణి సూత్రమునకు అనువాదముగ తెలుగు లక్షణ గ్రంథకర్తలు.

కవి జనాశ్రయము	చరణాద్యక్షరమేవడి
కావ్యాలంకార చూడామణి	పాదప్రదమాక్షర ముత్పాదితశుగువళియనంగ
చందోదర్పరణము	వాసనగల మొదలిక్రయి వడియనఁబరగున్
అప్పకవీయము	చరణ చరణమున కాద్యక్షరములు వళులయ్యె

అని వడి, వళి అనియే పేర్కొనిరిగాని యతి, విరతి, విరమణము అను పదములు పేర్కొనలేదు.

సంస్కృత శ్లోకములలో విశ్రాంతి ప్రధానము, ఖండాద్యక్షర మైత్రి కావలెనన్న నియమము లేదు. తెలుగు పద్యములలో ఖండాద్యక్షర మైత్రి ప్రధానము. పాదము ముగియవలె (విశ్రాంతి) నన్న నియమము లేదు. సంస్కృతలాక్షణికులు వృత్తములలో ఎక్కడెక్కడ విశ్రాంతి ఉండ వలెనని చెప్పిరో తెలుగు పదములలో ఆయా స్థలములందే సాధారణముగా వడి నియమము పాటించబడుచున్నది. అక్షరావృత్తిలోనున్న సొగసు పద విచ్ఛేదమున కనబడదు. కావుననే తెలుగున శ్రుతి సుఖమునకై యతిప్రాస ములు, కల్పింపబడినవి.

కొరవి గోవరాజు సింహాసన ద్వాత్రింశికలో ప్రావళ్య (పాస ములు. వళులు) చేతనే తెనుగు కవికి నొక వన్నె చేకూరెనని పేర్కొని నాడు. ‘మధురతా విమిత్తం యతిరిష్టతే’ మాధుర్యముకొఱకు యతి కోర

బడుచున్నది-అవి కవి కల్పిత యతి ప్రాశస్త్యము నుగ్గడించినది. అప్పకవి 41 యతిభేదముల నెఱిగించెను.

పద్యమునందలి ప్రతిపాదమునందును రెండవ ఆక్షరము ప్రాసము అనబడును. అప్పకవి ఏడు ప్రాసములను తెలిపెను. సంస్కృతమున ఈ ప్రాసవియమముకూడ లేదు. 'తల్లి' సంస్కృతము నమస్త భాషలకు అవి చెప్పబడినను తొలుతనుండయు తెలుగుభాష సంస్కృత భాష, సాహిత్యప్రభాతమున పరివృష్ట తత్వము పదబహుళమై సంస్కృత కావ్యాలంకారరీతులను ఏమాత్రము మార్పులేకుండ గ్రహించినప్పటికిని చందోవ్యాకరణములందు మాత్రము కొంత స్వాతంత్ర్యము వహించుట విశేషము. అందున సంస్కృతమున లేని యతిప్రాస వియమములు తెలుగున విర్బంధములగుట మరీ విశేషము, ఒక ప్రత్యేకత, ఒక వైలక్షణ్యము భాషకు విశిష్టతను చేకూర్చును. యతిప్రాస వియమము ఇంచుకము పదలబడిన నన్నయ నాటినుండి నేటివఱకు వ్రాయబడు రసవంతములగు కావ్యములన్నిటియందు గ్రహింపబడుట తెలుగుభాష విశిష్టతకాక ప్రత్యేకత ఆంధ్రభాషాయోషకు యతిప్రాసములు మంగళసూత్రములంటివి. కవి బ్రహ్మ తిక్కన ఈ వళిప్రాసములను విమర్శించువారినిగూర్చి

తెలుగుకవిత్వము చెప్పం, దలచిన కవి యర్థమునకుఁ దగియుండెడు మాటలు గొవి వకులుం బ్రాసం, బులు విలువక మొగివి బులిమిపుచ్చు చదురే

అని బుద్ధి పెప్పెను. కూచిమంచి జగ్గకవి వడిప్రాసములులేని కవిత వ్రాయువాడు 'కాకవి' అని పేర్కొనెను. మార్గకవిత నెదిరించి దేసి కవితను తన మార్గముగ చెప్పిన పాల్కురికి సోమనాథు డేసిగా విరచించు ద్విపదకు వక్కు బ్రాసంబులును బొందువడఁదాపవలయు'ననెను.

వ్యవహారమున భాషాస్వరూపము మారుచుండును. ఇది జీవభాషకు సహజమే. అట్టిసమయమున శబ్దస్వరూపము నిర్ణయించుటకు యతిప్రాస ములే చక్కనిసాధనములు. విజయమునకు తెలుగుభాషకు వళిప్రాసములు సహజసిద్ధములైన అమూల్యాలంకారములు. అంతియేకాదు శ్రవణసుఖములును అగుట అనుభవసిద్ధము. తెలుగు కవితకున్న మాధుర్యగాంభీర్యములు ఇతర భాషాసాహిత్యములకు లేదనుట సాహసోక్తికాదు. జానపదుల పాటలయందును, తెలుగు సామెతలందును ఈ వళిప్రాసములు అధిపత్యము నందినవన యతిప్రాసల ప్రయోజనమునుగూర్చి వేరేమి తెల్పవలెను.

కలిమిలేములు కావడికుండలు

పేదనానికోపము పెదవికిచేటు

అంగడిలో అన్నీ ఉన్నా అల్లుడినోట్లో శని

నక్కఎక్కడ నాగలోకం ఎక్కడ

దీనినిబట్టి తెలుగుభాషలోని యతిప్రాసముల వైశిష్ట్యమును గ్రహించి జాలబాలికలు చక్కని ప్రవేశము సాధించి చిక్కని కవితలలు నమర్చులగుదురుగాక.

అప్పకవి చెప్పిన యతిప్రాసముల పరామర్శనము

కాలాను గుణమున గ్రంథ సంఖ్య పెరుగుటలో ప్రయోగ వైవిధ్యమును పెరుగు చుండిను. దాని ఆధారముగ యతిభేదసంఖ్య పెరుగుటయు సహజము. ఈ కారణముననే భీమన - కవి జనాశ్రయమున 10 యతులును, అనంతుడు ఛందో దర్పణమున 24 యతులును, చిత్రకవి పెద్దన లక్షణసార సంగ్రహమున 27 యతులును చెప్పగా అప్పకవి 41 యతి భేదములను పేర్కొనెను. ఇవి అన్నియు అవసరములా? అనిన కొన్ని అవసరములుగను, కొన్ని ఒక దానినే రెండు మూడు యతి భేదములు చేయుటయు, కొన్ని స్పష్టత కొఱకు చేయబడినవియు నగుచున్నవి.

అప్పకవి 7 స్వరయతులు, 21 వ్యంజన యతులు, 12 ఉభయ యతులు, ప్రాస యతి మొత్తము 4 ప్రధాన భేదములుగా 41 యతి భేదములను చెప్పియున్నారు.

భీమనాదులు ప్రత్యేక భేదముగ తెలుపని స్వర ప్రధానపడిని అప్పకవి తెల్పెను. అప్పకవి తెల్పిన లుప్త వినర్గక స్వర వళిని అనంతుడు గూఢస్వరయతి అన్నాడు. వినర్గలుప్తమై ఓ కార మాదేశమై పరస్వరము గూఢముగా నుండుటచే గూఢస్వర యతియే సమంజసమనిపించును. అప్పకవి ఋత్వసామ్యవళి క్రొత్తగా చెప్పుట స్పష్టత కొఱకే. అనంతుడు ఋవళి, ఋత్వ సంబంధవళి రెండు మాత్రమే చెప్పెను.

ఇక వ్యంజన యతులలో ప్రాణీయతి పూర్వలాక్షణికు లెవ్వరును పేర్కొనలేదు. సరస యతిచే న- ఇలు, బిందు యతిచే న, ఇలకు బిందు పూర్వక ట, క వర్ణాక్షరములు చెల్లుట ద్వారా బిందుపూర్వక ట, త వర్ణాక్షరములు పరస్పరము మిత్రములగుటకు అవకాశము కలుగుచున్నది. అట్టియెడ అనునాసికాక్షరయతి, అనుస్వార సంబంధ యతి వేరువేరుగా చెప్పుటకావశ్యకత కనబడదు. ము విభక్తి యతి, ముకార యతి వేరుగా

చెప్పబని లేదు. రెంటిని కలిపి చెప్పిన ప్రయోజనము చేకూరును. అభేద యతి, అభేదవర్గ యతి విషయమునకు ఒక్కటే యే చాలును. రెండు చెప్పబడనక్కరలేదు. ఋజు యతి, ఊహ్య విశ్రాంతి యతి అవసరము కనబడదు. రెండును సరసయతి చేతనే సుసాధ్యములు. ప్రత్యేక యతి, భిన్నయతులకు ప్రత్యేకముగా పేర్కొనుటలోని ప్రయోజన మగుపడదు. ఆ రెండును పూర్వ యతులచే సాధ్యములే. ర - ఆ లకు యతి అప్పకవి అంగీకరింపలేదు. అది నృప్తపరచుటకే ఏకతర యతి చెప్పెను. అభేద యతి, అభేద వర్గయతి రెండుగా చెప్పబడనక్కరలేదు.

ఇక ఉభయవక్తులలో అఖండవడి నంగీకరించిన అప్పకవి చెప్పిన 12 భేదములు చెప్పబడనక్కరలేదు. అందుకు అనవసర భేదములను అప్పకవి కొన్ని చెప్పినాడనిపించును. విత్యసమాసయతి, దేశ్య విత్య సమాసయతి రెండు చెప్పబనిలేదు. కలిపి ఒక్కటిగా చెప్పిన చాలునని పించును. అట్లే కా కున్వరవళి, ప్లుతయుగ విశ్రామము రెండు చెప్పబని లేదు. ఒకటి చాలును.

అప్పకవి చెప్పని యతి భేదములు ఇంకను పలుగ్రంథములందు కనబడుచున్నవి. అందు ౧ వది ఇత్యాదులు కలవు. విద్యార్థిని విద్యార్థు అకు సుకర బోధములగుటకై అప్పకవి ఇన్ని యతి భేదములు తెల్పె ననుట నిస్సంశయము. ఆయినను కొన్ని అనవసరములే యనిపించుటయు సత్యము.

అట్లే ప్రాసములందును అర్థబిందువు, పూర్ణబిందు, సంయుక్తక్షర ప్రాసములు మూడును సమప్రాస ఒక్కటితో సమసిపోవును. సంయుక్తా సంయుత ప్రాస చెప్పినాడు గాన రేఫయుత ప్రాస అనవసరము. వికల్ప ప్రాసము అనవసరము. స - శ లకు, ల - డ లకు, ల - ర లకు ప్రాస నంగీకరింపవలెగాని అప్పకవి చెప్పలేదు గాన అంగీకారము కాదనుకొన వలెను.

అప్పకవి - అఖండయతి - ఆవశ్యకత

[ప్రాదియతి విత్య సమాన యతి మొదలగు ఉభయ యతు లందుఁ జేరని స్వరసంది ఘటిత పదములందు సంధ్యక్షరమునకు హల్లుతో యతి మైత్రి చేయుట అఖండ యతి. కవిజనాశ్రయకర్త అఖండయతి సంగీక రించెను. అనంతకు ప్రత్యేకముగా పేర్కొనక పోయినను కొన్ని స్థలము లందు మాత్రమే అంగీకరించెను.

నిత్యసమాన యతినే అనంతకు అఖండ యతిగా పేర్కొనెను. అప్పకవి మాత్రము అఖండ యతిసంగీకరింపలేదు. ఆ కవి సునమున అఖండయతి సంగీకరించిన స్వరసందిగల తెలుగు, సంస్కృత శబ్దముల కన్నిటికిని స్వరమునకేకాక, వ్యంజనమునకును యతి సంగీకరింపవలె ననునదే అభ్యంతరము. (రాముడతడు (ధ) వంశాబ్ధి (క)) ఇత్యాది తెలుగు, సంస్కృత శబ్దములందు వ్యంజన మైత్రి అంగీకరింపవలసి వచ్చు చున్నది. ఇందులకే అప్పకవి దీని సంగీకరింపదయ్యెను. అనంతకును కొన్ని తావులందే అంగీకరించెనని చెప్పబడినది. భీమనయు అఖండయతి సంగీకరించినను ప్రాది, పుత ఇత్యాది ఉభయయతి భేదములను పేర్కొనియే యున్నాడు. దీనినిబట్టి అఖండయతి క్యాచిక్కమని తప్పని పరిస్థితు లలో మాత్రమే ప్రయోగార్హమని చెప్పుకొనవలెను.

అప్పకవి అఖండయతి సమ్మతము కాకపోవుటచే ఉభయ యతి భేదములను పేర్కొనెను. కవిత్రయము అఖండ యతి సంగీకరింపలేదని భారతమునందు కనపడు అఖండయతులన్నియు లేఖక పాఠకులచే దిద్ది వేయబడినవని అప్పకవి అభిప్రాయము.

అఖండనడి ప్రయోగములు ప్రాచీన, ఆర్యాచీన గ్రంథములను పెక్కులు కనబడుచున్నవి. అప్పకవి దిద్ది చెప్పిన భారతమునందలి ప్రయోగములన్నియు సమంజసములుగా కనబడుటలేదు. అఖండయతి సంగీకరింపుటయే సమంజసముగా కనబడుచున్నది.

